Весела Михайлова • Йовка Тишева • Руска Станчева • Борислав Борисов

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

7. клас

ПРОСВЕТА
ОСНОВАНО 1945

СЪДЪРЖАНИЕ

I ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

1 Текстът в масовата комуникация 6
2 Извличане и обработване на информация от медиен текст 10
3 Художествен текст 14
4 Дискусия 18
5 Редактиране на текст 20
6 Отговор на нравствен въпрос 24
7 Анотация 28
8 Текстът в общуването (Обобщение) 32

II ДУМИТЕ – ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС

9 Думата като лексикално средство в текста 36
10 Думата в речниковия състав на българския език 40
11 Звукови промени в думата 44
12 Думата – значение и правопис (Обобщение) 48

III ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

13 Наклонение на глагола. Изявително наклонение 52
14 Наклонение на глагола. Повелително наклонение 54
15 Наклонение на глагола. Условно наклонение 56
16 Преизказни глаголни форми 58
17 Съвместна употреба на глаголните времена и наклонения 60
18 Думите като части на речта (Обобщение) 64

IV ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО

19 Съставно сказуемо 68
20 Обособени части в простото изречение 72
21 Сложно съставно изречение 76
22 Сложно смесено изречение 82
23 Пряко, непряко и полупряко предаване на чужда реч 86
24 Думите като части на изречението (Обобщение) 88

Най-важното в таблици 91

ПЪТЕВОДИТЕЛ

За да използвате лесно и успешно своя учебник, сме се постарали да организираме информацията в него по най-добрия начин. Ще се ориентирате в съдържанието на всеки урок чрез следните знаци, които означават съответно:

Преговор на вече изученото

Нови знания

Важна информация или полезно правило

Допълнителна полезна информация

Текст за четене

Задачи

Проектна дейност

ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО

I

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- какви са особеностите на медийния текст
- какви са особеностите на художествения текст
- как се изгражда отговор на нравствен въпрос
- как се редактира текст
- как се прави анотация

- да извличате информация от медиен текст
- да възприемате пълноценно художествен текст
- да участвате пълноценно в дискусия
- да отговаряте аргументирано на нравствен въпрос
- да изготвяте анотация

1 ТЕКСТЪТ В **МАСОВАТА КОМУНИКАЦИЯ**

▷

▶ Комуникацията **(общуването) е процес на изпращане и на получаване на информация**, идеи, мнения и т.н. от човек на човек. Най-често тя се осъществява чрез ***устната*** **или** ***писмената*** **форма** на езика.

▶ **Според спецификата на общуването и броя на участниците** в него комуникацията може да бъде:

▷ **междуличностна** – между двама души;
▷ **институционална** – между две или повече институции; между институция и конкретно лице под формата на обмен на официални документи;
▷ **публична** – между представител на организация и конкретна група от хора под формата на публична лекция или реч на популярна личност;
▷ **масова** – между представител на медия и неограничен брой хора чрез устни или писмени текстове.

▶ **С оглед на речевата ситуация** масовата комуникация има следните характеристики:

▷ **предметът на общуването** може да е разнороден;

▷ **целта на общуването** е даден предмет да предизвика вниманието на максимален брой хора:
– за ***да се осведомят*** за него;
– за ***да се формира отношението им*** към него;
– за ***да бъдат подтикнати към действие*** във връзка с него.

▷ **участниците** са ***журналисти***, водещи на предавания и техните събеседници, от една страна, и ***неограничен брой хора*** (публика, аудитория, общество), от друга страна;

▷ общуването се осъществява при следните **условия**:
– протича ***официално***;
– протича ***чрез медиите*** – вестници, списания, телевизия, радио, вкл. техните интернет варианти;
– протича ***писмено*** (чрез вестници, списания и интернет изданията им) или ***устно*** (по радиото, по телевизията) чрез медийни текстове (напр. информационна бележка, репортаж, интервю и др.).

+

Комуникацията може да е ***вербална*** (от лат. *verbum* – дума, слово), когато е с помощта на езикови средства, и ***невербална*** – когато протича с помощта на мимики, жестове, чрез позиция на тялото, контакт с очи и т.н.

масов – *прил.*, нещо, в което участва голяма група хора или което е предназначено за неограничен кръг от хора.

аудитория – *същ.*, учебна зала в университет, където се четат лекции; *прен.* публиката (слушатели, зрители, читатели) на някого или на нещо (филм, радио- или телевизионна програма, вестник и под.).

▶ **Изисквания към представяната информация** в медиен текст независимо от неговия жанр:

- ▷ да е получена ***от очевидец*** на събитието или от ***участник*** в него;
- ▷ да е получена ***от официален източник, който може да бъде посочен*** (напр. държавна или частна институция);
- ▷ да не скрива или изопачава факти.

▶ **Изисквания** към интервюиращия:

- ▷ предварително **да открие и проучи информация** за интервюирания (напр. за неговия професионален път, за областите на неговите познания и интереси) и за темите, които ще се обсъждат;
- ▷ добре да обмисли и да формулира **въпросите** си, за да не се налага да използва допълващи въпроси;
- ▷ да обмисли **реда на въпросите**, за да бъдат представени всички детайли от информацията в своята логична последователност.

▶ Често използвани в съвременното медийно общуване жанрове са **информационната бележка (новината, съобщението)** и **репортажът**. Те имат следните особености:

Информационна бележка	**Репортаж**
▪ Съобщават се проверени факти; ▪ Дават се сведения за актуални събития; ▪ Информацията е значима за широк кръг от хора; ▪ Заглавието привлича вниманието и подтиква към запознаване със съдържанието; ▪ Авторите са журналисти – репортери, водещи на новинарски предавания; ▪ Спазват се всички правила, свързани с правописа, пунктуацията и правоговора; ▪ Формата на текста е *писмена* (във вестниците, списанията) или *устна* (по телевизията или радиото).	
ограничена по обем	**по-голям по обем**
Съдържа ***кратка*** информация за това **къде, кога, какво** се е случило, случва се или предстои да се случи и **кои** са участниците.	Съдържа ***подробна*** информация за това **къде, кога, какво** се е случило, случва се или предстои да се случи и **кои** са участниците.
Посочват се ***кратко*** **причините** за случилото се и/или **последствията** от него.	Посочват се ***детайлно*** **причините** за случилото се и/или **последствията** от него, правят се допълнителни **коментари** и разяснения.
Само информира.	**Информира и въздейства.**

▶ **Популярен медиен жанр е интервюто.** То има следните особености:

- ▷ участват **поне двама души**, между които протича **диалог**;
- ▷ **интервюиращият** събеседник – репортер, водещ на предаване, **задава въпроси**;
- ▷ **интервюираният** събеседник – значима или популярна личност, очевидец на събитие или участник в него, **отговаря на зададените въпроси**;
- ▷ **темата** е значима за широк кръг от хора;
- ▷ **целта** на интервюто е да информира и въздейства;
- ▷ спазват се **книжовноезиковите правила**.

Прочетете трите текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Текст А

В няколко града у нас е отчетено наднормено запрашаване на въздуха

Наднормено запрашаване на въздуха е измерено вчера в няколко града в страната вследствие на засиления автомобилен трафик по празниците. Това сочат данните на сайта на Изпълнителната агенция по околна среда, цитирани от БТА. Стойностите на фините прахови частици са между 1,21 и 2,09 пъти над нормата. Експертите по опазването на околната среда са издали съответните предписания за намаляване на вредните емисии във въздуха.

Из интернет

Текст Б

Трябва да се вземат спешни мерки срещу замърсяването на въздуха

Разговаряме с д-р Георгиев, експерт по опазване на околната среда.

Д-р Георгиев, защо се налага изследване на въздуха?

Изследването на въздуха е свързано с тревожните данни за неговото замърсяване.

Кой е най-сериозният проблем според Вас?

В момента по редица показатели измерванията са в допустимите граници, но все още съдържанието на фините прахови частици е над нормите заради транспорта, битовото горене и промишлеността.

Къде въздухът е най-мръсен?

Трудно ми е да кажа. Голям проблем например за София се оказват битовото горене и засиленият автомобилен трафик. Мъглите влошават обстановката.

Защо вреди вдишването на фини прахови частици?

Фините прахови частици отиват в белите ни дробове. Нужно е съвсем малко количество, за да стигнат дълбоко, да се утаят и да останат там. Това води до тежки белодробни заболявания.

Каква е допустимата норма?

Годишната норма не трябва да надхвърля средно 40 микрограма на кубичен метър. При нас е около 50 микрограма.

Ходенето с маски по улиците би ли помогнало?

Това не решава проблема. Драстично трябва да се намали потреблението на твърди горива за отопление.

Из интернет

Текст В

Споделеното пътуване спестява замърсяването на въздуха от 15 коли

От 16 до 22 септември в столицата се провежда Европейската седмица на мобилността. Един от акцентите в тазгодишната кампания е споделеното пътуване.

Последните проучвания на Европейската комисия сочат, че всяко споделено пътуване намалява трафика с около 15 автомобила, а оттам намалява и замърсяването на въздуха. Затова и информационната кампания на тема „Чиста, споделена и интелигентна мобилност", подкрепяна и от нашето Министерство на околната среда и водите, е под мотото „Заедно стигаме по-далеч".

Тъй като качеството на атмосферния въздух е приоритет за Министерството на околната среда и водите, България подкрепя активно инициативата на ЕК, заявиха експерти от Министерството.

Кампанията „Европейска седмица на мобилността" насърчава местната власт да въвежда мерки за устойчив транспорт, и приканва хората да опитат алтернативен начин за придвижване, различен от автомобилния.

Из интернет

▶ **Вестникът** е първото модерно средство за масово осведомяване, възникнало в подобен на сегашния си вид през XVII век в Европа.

▶ **Иван Богоров** издава първия български вестник „Български орел" през 1846 г.

▶ **Първата радиопрограма** с новини се излъчва на 31 август 1920 г. от радиостанция в Детройт, Америка.

▶ **Първото радиопредаване** в Европа е излъчено от Айфеловата кула в Париж през 1921 г. В него прозвучава информация за предстоящи концерти, за случващото се на борсата и метеорологична прогноза.

Предложете теми, които според вас са актуални и значими за голяма група от хора и по които може да се направят информационна бележка, репортаж или интервю.

Изберете една от предложените теми. Разпределете се в три екипа. Нека всеки от екипите да подготви и представи съответно:

- информационна бележка за всекидневник;
- репортаж за телевизия;
- интервю за радио.

1 За всеки от трите текста определете и запишете:

- елементите на ситуацията на общуване, в която е възникнал;
- ключовите думи;
- темата.

2 Коментирайте заглавията на трите текста. Предложете други варианти на заглавия.

3 Докажете с примери от текстовете, че са медийни.

4 Определете вида на трите медийни текста. Обосновете се писмено.

5 Запишете кое е общото и кое е различното в трите текста.

6 Прочетете още един текст, чиято тема е сходна с темите на трите медийни текста за замърсяването на въздуха. За коя сфера на общуване е предназначен той? Обосновете се. Защо този текст не може да се определи като медиен?

Прахът е основен атмосферен замърсител на въздуха. Вредният му здравен ефект зависи главно от размера и химичния състав на праховите частици, от адсорбираните на повърхността им други химични съединения, както и от участъка на респираторната система, в която те се отлагат.

Прахът постъпва в организма предимно чрез дихателната система, при което по-едрите частици се задържат в горните дихателни пътища, а по-фините частици достигат до по-ниските отдели на дихателната система, като водят до увреждане на тъканите в белия дроб. Деца, възрастни и хора с хронични белодробни заболявания, грип или астма са особено чувствителни към високи стойности на фините прахови частици.

Вредният ефект на замърсяването с прах е по-силно изразен при едновременно присъствие на серен диоксид в атмосферния въздух. Той зависи от продължителността на експозицията. Краткотрайната експозиция на 500 mg/m^3 прах и серен диоксид увеличава общата смъртност при населението, а при концентрации, наполовина по-ниски, се наблюдават повишаване на заболяемостта и нарушаване на белодробната функция.

2 ИЗВЛИЧАНЕ И ОБРАБОТВАНЕ НА ИНФОРМАЦИЯ ОТ МЕДИЕН ТЕКСТ

Извличането на информация от медийните текстове и обработването ѝ ни помага да се осведомяваме за актуални и значими за нас събития. Този процес протича в три етапа. В първия възприемаме информацията от текста, във втория я извличаме, а в третия достигаме до осмислянето ѝ.

► **Етапът на запознаване** с медийния текст включва:

▷ внимателно прочитане на текста;
▷ уточняване на значението на непознатите думи и изрази (ако има такива) с помощта на тълковен речник или речник на чуждите думи;
▷ осведомяване дали информацията от текста е от достоверен източник и представя проверени факти.

► **Етапът на извличане на информация** включва:

▷ **ако текстът е информационна бележка** – определяне на предмета и на целта на общуването; търсене в текста на отговорите на въпросите ***къде, кога, какво*** се е случило, случва се или ще се случи и ***кои са участниците;***

▷ **ако текстът е репортаж** – откриване на думи и изрази, които представят:
– оценката на автора за събитието, с което е свързана темата, и за неговата значимост;
– отношението на автора към участниците в събитието; към начина, по който то е организирано и протекло;

▷ **ако текстът е интервю** – анализ на:
– въпросите на интервюиращия;
– отговорите на интервюирания.

▷ изясняване на **причините** за случилото се и/или **последствията** от него (в зависимост от това каква е информацията, вложена в текста).

► **Етапът на обработване на информация** включва:

▷ осмисляне на информацията;
▷ обобщаване на фактите.

► **Масовата комуникация** е общуване между представител на дадена медия и неограничен брой хора.

► Общуването в сферата на масовата комуникация протича ***официално*** чрез медиите под формата на ***писмени*** или ***устни медийни текстове.***

► Основни медийни жанрове са **информационната бележка, репортажът и интервюто.**

+

Термините **масмедия** и **медия** са синоними. Те заместват по-старото название *средства за масово осведомяване/масова информация.*

► **Основните медии са:**
▷ **печатни медии** – вестници и списания;
▷ **електронни медии** – радио, телевизия, информационни агенции;
▷ **интернет медии** – интернет издания, блогове, форуми.

► **Българската телеграфна агенция (БТА)** е националната информационна агенция на Република България. Създадена е през 1898 г. с указ на княз Фердинанд.

Откъс от Етичния кодекс на българските медии:

1.1.1. Ще предоставяме на обществото точна и проверена информация и няма преднамерено да скриваме или изопачаваме факти.
1.1.2. Няма да публикуваме информация, за която знаем, че е невярна. (...)
1.1.4. Ясно ще разграничаваме фактите от коментарите и предположенията.
1.1.5. В коментарите и анализите ще се стремим да представяме разнообразни мнения и гледни точки.
1.1.6. При отразяване на спорове ще се стремим да дадем възможност на засегнатите страни да изразят своята позиция. (...)
1.3.1. Ще се стремим да проверяваме информацията преди нейното публикуване, като търсим и използваме различни източници, и доколкото е възможно, ще посочваме нейния произход.
1.3.2. Предпочитаме да използваме идентифицирани източници пред анонимните, чиято честност и надеждност не може да се прецени от обществото.
1.3.3. Няма да разкриваме поверителните си източници на информация.
1.3.4. Винаги ще посочваме, когато информацията не е потвърдена. (...)

Текстове А, Б и В са от интернет. Прочетете ги и изпълнете задачи 1 – 11.

Текст А

Откриват „Пловдив чете" в Античния театър

Официалното откриване на 15-ото издание на Литературния фестивал „Пловдив чете" ще е на 13 юни, вторник, от 19,30 часа, в Античния театър, съобщиха организаторите на събитието. И тази година ще бъдат връчени наградите „Орфеев венец" за високи постижения в съвременната поезия и „Златна четка" за художествено оформление. Ще има и богата музикална програма с участието на много познати на публиката изпълнители.

Текст Б

В навечерието на Деня на народните будители разговаряме в нашето студио с архитект Мирянов, автор на филм за глаголицата.

За Деня на народните будители направихте филм за глаголицата. Какво Ви подтикна, архитект Мирянов?

За Деня на будителите направих клип за нашата азбука, която е свещена. Отделно снимах филм за глаголицата, който ще представя тази седмица.

Кое Ви накара да участвате толкова активно в подобни родолюбиви акции?

Аз съм архитект и реших да интегрирам в една от моите сгради древното свещено послание на глаголическата азбука, за да носи тя енергията на словото, създадено от светите братя Кирил и Методий. Всъщност оттам бях заинтригуван да го направя на късометражен филм, който да покаже колко всъщност е специална нашата азбука и как трябва да се гордеем с нея. Реших да изразя това свое възхищение с кадри в пещерата Проходна. Може да Ви прозвучи нескромно, но до момента никой не е правил нещо подобно.

Четем в медиите, че по случай празника ученици посещават музеи, говорим за Вазов, Раковски, Неофит Рилски... Раждат ли се сега такива хора?

Според мен днешните будители са онези, които откриват новото – било в науката, било в литературата, било в изкуствата, в технологиите, но и съхраняват традициите ни, културата и спомена за предишните будители през вековете. Те са тези, които ни напомнят, че имаме древна история, от която можем да черпим сила и самочувствие. Те са тези, които ни карат да не спираме да се развиваме. Будителят спо-→

ред мен е онзи, който извисява духа и съзнанието на всички останали. Дори само като им припомня исторически дати с огромно значение за нас, българите.

Вярно ли е, че българинът не поглежда извън изтривалката пред собствената си врата? И не трябва ли оттук обяснението защо ни е толкова трудно да се обединим като нация?

Вярно е, да. И си го обяснявам с това, че в миналото българинът е преживял доста тежки времена, които са го принуждавали сам да спасява собствената си кожа. Затова не е много доверчив към другите българи, към съседите си и като слуша новините между четирите стени на апартамента си, чува само кой какво откраднал, задигнал, присвоил.

Кое ни пази като нация в тези трудни времена?

Когато има кой да ги обедини, хората могат да бъдат много сплотени. Всеки популярен българин може да обърне нещата в добра посока.

Текст В

Съборът в Копривщица беше вписан в Списъка на ЮНЕСКО на световното културно наследство

На 21 февруари 2017 г. на тържествена церемония в централата на ЮНЕСКО в Париж кметът на Копривщица получи сертификат за вписване на събора сред културните наследства на ЮНЕСКО, съобщиха от БТА. След чипровските килими, Бистришките баби, нестинарските танци и обичая Сурва сега световно признание получи и Съборът на народното творчество в Копривщица. През 2015 г. той отбеляза своето десето издание, а следващото вече ще е под егидата на ЮНЕСКО и ще се състои през 2020 г.

Сертификатът се очаква да пристигне в страната ни до дни. Той ще бъде поставен на видно място в града, за да бъде видян както от жителите, така и от гостите на Копривщица. Благодарение на него копривщенци се надяват магията на събора да привлече туристи от всички краища на света.

Съборът се провежда през пет години в местността Войводенец и има конкурсен характер. В събора участват свирачи, разказвачи на народни предания, групи за народни обичаи и др., които трябва да представят програми, основани на фолклора от областта, от която идват. Интересен факт е, че сред участниците има и чуждестранни групи, пресъздаващи български народни танци и обичаи. Вероятно тази световна популярност също е допринесла за престижното признание.

За пълноценното разбиране на един медиен текст много важно е читателят/зрителят да може **да разграничи фактите от изразените в текста мнения**. Ето какви са значенията на думите *факт* и *мнение*, посочени в тълковния речник:

факт – *същ.*, 1. Нещо, което действително е станало, случило се е или съществува. *Неопровержим факт е наличието на миди в морето.* 2. Нещо, което се привежда като доказателство; сведение. *Ето ви фактите, а вие си направете изводите.*

мнение – *същ.*, 1. Възглед, схващане, отношение по някакъв въпрос. 2. Преценка, оценка. *Какво е мнението ти за приятелката ми?*
– ***обществено* мнение.** Отношение на обществото по даден въпрос.
– ***особено* мнение.** Показване на несъгласие с общоприетото становище при колективно обсъждане. *Двама съдебни заседатели подписаха присъдата с особено мнение.*

Разделете се на три групи:

- **първата група** да потърси информационни бележки от три различни медии за едно и също събитие;
- **втората група** да потърси репортажи от три различни медии с един и същ предмет на общуване;
- **третата група** да потърси три интервюта от три различни медии с един и същ български артист.

Всяка от групите да определи най-добрия от трите текста и да обоснове избора си.

Помислете и отговорете каква е разликата между репортажа и интервюто, публикувани във вестник, и тези, излъчени по радиото или по телевизията.

1 Определете вида на всеки от трите текста – кой от тях е информационна бележка, кой – интервю, и кой – репортаж. Обосновете отговорите си, като изходите от знанията си за медийните жанрове.

2 И в трите текста е указано кой е източникът на съществената информация, вложена в тях. Открийте и запишете кой е този източник за всеки от текстовете.

3 Определете и формулирайте писмено целта, с която е създаден всеки от текстовете. Обосновете се, като си послужите с конкретни примери.

4 Формулирайте темата на всеки от трите текста. Запишете ключови думи и изрази, които насочват към нея.

5 Открийте и запишете факти от трите текста, чрез които в тях се дават отговори на въпросите къде, кога, какво се е случило, случва се или ще се случи и кои са участниците в събитието, на което е посветен всеки от текстовете.

6 Изследвайте въпросите на интервюиращия в текст Б. Опитайте се въз основа на тях да запишете в няколко изречения каква е неговата позиция по темата за връзката между нашето съвремие и героите – будители на духа от миналото.

7 Изследвайте отговорите на интервюирания в текст Б. Запишете кратко каква е неговата теза по темата за будителите и техния принос към утрешния ден на нацията.

8 Влезте в ролята на журналист. Обмислете и запишете въпроси, с които бихте допълнили текст Б.

9 И в трите текста е откроена публичната значимост на събитията, за които става дума, чрез информация за причините за случването им и/или последствията от тях. Потърсете факти, които потвърждават това.

10 Като използвате информацията от текст В, създайте информационна бележка за събитието, на което той е посветен.

11 Определете за какъв вид медия е предназначен всеки от трите текста. Обосновете се.

3 ХУДОЖЕСТВЕН ТЕКСТ

▷

► **Художественият текст може:**

▷ да пресъздава художествени светове, които наподобяват реалния свят или значително се различават от него;
▷ да внушава определени идеи и да поражда емоционални реакции;
▷ да въздейства върху мислите, чувствата и въображението на читателя.

► **За художествения текст са характерни следните особености:**

▷ използване по нетрадиционен начин на езикови средства – фонетични, морфологични, синтактични, лексикални;
▷ наличие на художествена измислица.

► Художественият текст съдържа авторови послания, които отразяват ценностната система на автора.

► **Художествената литература включва три типа творби:**

▷ **лирически** – създадени в мерена реч; преобладават размисли и чувства; липсва случка;
▷ **прозаически** – създадени в немерена реч;
▷ **драматургични** – създадени като диалог между героите.

► **Посланието, което носи художественият текст, обикновено *не е пряко изразено.*** За да достигне до него, читателят трябва да търси отговорите на следните въпроси:

▷ за **какво** се говори в текста;
▷ **как** се говори;
▷ **какво** се казва.

⚠

Да се направи **анализ на художествен текст,** означава да се определи:

► **кой говори** в текста:

▷ **лирически говорител** или **лирически герой** – в лирическите творби;
▷ **повествовател** и **герои** – в епическите творби;
▷ **героите** – в драматургичните творби.

► коя е **темата** на текста и как е разгърната тя – кои са **смисловите части,** които изграждат текста, и каква е **подтемата** на всяка от тях;

► каква **система от образи** е изградена във всяка част;

► как – **с какви езикови средства,** са изградени образите в отделните части;

► какво е **посланието,** вложено във всяка от частите на творбата, и какво е **обобщеното послание** на цялата творба, какви идеи утвърждава авторът чрез нея.

Лирическите **текстове** се отличават със следните **особености**:

- **форма:** стихотворна;
- **разновидности (жанрове):** стихотворение, ода, елегия, балада и др.;
- **отношения,** които отразяват: автор – лирически герой/лирически говорител – читател;
- **синоним:** поетически текстове.

Организирайте конкурс – празник на изкуството. Разделете се на три отбора и изберете жури, в което да има представител от всеки отбор. Обмислете предварително регламента на конкурса.

Нека всяка група:

- да излъчи рецитатор, който да прочете стихотворението на Петя Дубарова изразително;
- да подбере подходящ музикален фон, който да звучи по време на изпълнението на текста;
- да подготви илюстрация по текста на стихотворението;
- да подготви писмен отговор на въпрос на тема *Кога човек плаче от радост?*.

Прочетете стихотворението „Радостта като сълза“ на Петя Дубарова и изпълнете задачи 1 – 5.

Улици към мен протягат
топли лампени ръце,
към прозореца ми бяга
лъч с неоново лице.

По листата като птици
плуват лунени петна.
Светли огнени езици
са звездите във нощта.

Вятърът вратата бутва
и повиква ме навън...
Снопче светлини се срутва
пред лицето ми със звън.

В улици хилядоцветни
впускам се като вълна;
хора и усмивки летни
грабват моята тишина.

Улици под мене тичат,
тупка пулсът на нощта,
а по клепките се стича
радостта като сълза.

1 Разтълкувайте заглавието на текста.

2 Какво е настроението на героинята? Кои думи и изрази насочват към него?

3 Разделете текста на смислови части, като определите кои строфи представят описание на града; къде е въведен образът на лирическата героиня; в кои строфи е представено нейното излизане от пространството на дома.

4 Запишете примери как са представени времето и пространството в текста; как е характеризирана лирическата героиня; какви други образи присъстват в света на творбата; какви сравнения са използвани.

5 Запишете глаголите в текста, съществителните имена и определенията към тях. Подчертайте думите с преносно значение. Какви представи пораждат те?

Прочетете разказа „Поет“ от Карел Чапек и изпълнете задачи 6 и 7.

Това беше едно обикновено произшествие: в 4 часа сутринта на ул. „Житна“ неизвестна кола прегази една старица и изчезна с бясна скорост зад първия завой. И сега пред младия полицейски инспектор д-р Мейзлик стоеше задачата да установи коя беше тази кола...

– Вие сте поетът Ярослав Нерад? – посрещна Мейзлик поета. – Господине, вие сте видели как неизвестна кола е прегазила Божена Махачкова?

– Да – въздъхна поетът.

– Можете ли да ми кажете каква беше тази кола?

Поетът усилено размишляваше.

– Не знам – каза той. – Не съм забелязал.

– Не си ли спомняте някоя подробност?

– Изключено! – искрено се удиви поетът. – Аз изобщо не забелязвам подробностите.

– Но какво „изобщо“ забелязвате тогава? – иронично се осведоми Мейзлик.

– Атмосферата – неопределено отговори поетът... Момент! – Изведнъж подскочи той. – Аз написах стихотворение по този повод, когато се прибрах вкъщи.

И като вдигна вдъхновено очи, провлечено задекламира:

Дом подир дом под строй в нощта върви.
Денят настройва свойта мандолина.
Една девойка плахо се черви.
Лети към Сингапур
блестяща лимузина.
Ах, спрете!... Край. Прекрасният ми блян
лежи в прахта... Угасва любовта ми...
О, лебедова шия,
гръд
и барабан!
И две чинели, тъжни като участта ми!

– Мда – каза Мейзлик. – А сега ми обяснете, ако обичате, за какво става дума тук?...

– Улица „Житна“ – безметежно заяви поетът. – Две редици къщи. Нали се досещате?

– А защо да не бъде, да речем, „Народният булевард“? – категорично забеляза Мейзлик.

– Защото не е толкова равен – гласеше убедителният отговор.

– А, значи това. По-нататък: „Денят настройва свойта мандолина. Една девойка плахо се черви...“.

Епическите текстове се отличават със следните **особености:**

- **форма:** обикновено нестихотворна;
- **разновидности:** роман, повест, новела, разказ и др.;
- **отношения,** които отразяват: автор – повествовател (разказвач) – герой/герои – читател;
- **синоним:** художествена проза.

КарелЧапек (1890–1938) е световноизвестен чешки писател и драматург. Сред най-известните му произведения са сборниците „Разкази от единия джоб“, „Разкази от другия джоб“, романите „Война със саламандрите“, „Фабрика за абсолют“.

Художествена измислица – средство за създаване на художествен свят, роден във въображението на писателя на основата на неговия опит и възгледите му за живота.

▪ В разказа на Карел Чапек липсват преки портретни характеристики на героите, а представата за тях се гради изцяло чрез диалога помежду им. Опишете как си ги представяте въз основа на речевата им характеристика. За целта:

– за всеки от героите напишете по пет определения, които най-добре биха го характеризирали;
– напишете кратък текст, в който да характеризирате един от двамата герои по избор, като включите в него предварително записаните пет думи.

▪ Запишете в 4 – 5 изречения своето тълкуване на мисълта: *Човек вижда не само с очите, но и с душата.*

За да осмислите по-добре тезата, изразена с тази мисъл, припомнете си думите на Малкия принц от едноименния роман на Екзюпери и контекста, в който са казани: *Ето моята тайна. Много е проста: истински се вижда само със сърцето. Съществените е невидимо за очите.*

Простете любопитството ми – откъде пък се взе тука тази девойка?

– Зората – лаконично обясни поетът.

– Аха, прощавайте... „Лети към Сингапур блестяща лимузина"?

– Не мога да кажа. Това означава само, че се е движила много бързо. ...

– „Прекрасният ми блян лежи в прахта... Угасва любовта ми..." – продължи разбора Мейзлик. – „Прекрасният ми блян" навярно е старицата?

– Аз не мога така да виждам нещата – докачи се поетът. – За мене тя е нежно създание.

– Аха. Ами това какво означава: „О, лебедова шия, гръд и барабан! И две чинели, тъжни като участта ми". Навярно свободни асоциации, нали? ...

– Нещо трябва да ми е подсказало тези образи. Не ви ли е хрумвало понякога, че цифрата две прилича на лебедова шия? – каза той и написа 2 с молива си.

– Аха! – ...възкликна Мейзлик. – Ами тази „гръд"?

– Е, това вече е три, две дъгички и готово.

– Остават още барабанът и чинелите – развълнувано изрече полицейският инспектор.

– Барабанът и чинелите... – размишляваше на глас поетът. – Барабанът и чинелите... Ами да, това е пет. Ето вижте. – И той написа цифрата 5. – Коремчето е като барабан, а отгоре са чинелите.

– Един момент – каза Мейзлик, като записваше на листче числото 235. – Сигурен ли сте, че номерът на колата е бил двеста трийсет и пет?

– Никакъв номер не съм забелязал – решително възрази поетът. ...

Два дни по-късно д-р Мейзлик се отправи към квартирата на поета. ...

– Аз за малко – каза Мейзлик. – Дойдох само да ви кажа, че номерът на колата наистина е двеста трийсет и пет...

Със съкращения

6 Разделете текста на смислови части и направете план. Запишете ключовите думи и изрази за всяка част.

7 Каква е разликата между начините, по които полицаят и поетът „виждат" произшествието? С какви езикови средства си служи всеки от тях?

4 ДИСКУСИЯ

◁

- **Диалогът** е официален или неофициален разговор между двама или повече души.
- **Речевата ситуация** при диалог се определя от:
  - участниците в диалога;
  - предмета на общуване и темата на диалога;
  - условията на протичане на диалога (време, място);
  - целите на общуването.

▷

- Дискусията **е обсъждане на житейски, научен или нравствен въпрос, който предполага изразяване на различни гледни точки.** Целта на дискусията е да се постигне отговор на поставения въпрос. Обикновено дискусията има водещ.

- **Определящи за дискусията са:**
  - участниците (в училище най-често това са учениците и учителят);
  - темата (най-често се формулира като въпрос);
  - условията (например по време на учебен час или в електронна среда);
  - целта (представяне на различни позиции; аргументиране на дадена позиция).

- **Стъпки при подготовка за участие в дискусия:**
  - предварително се запознаваме с темата;
  - търсим допълнителна информация по тази тема;
  - проучваме различни гледни точки по темата;
  - определяме собствената си позиция;
  - подготвяме подходящи аргументи, с които да защитим позицията си.

- **За да бъде успешна дискусията, е важно:**
  - да се придържаме към темата на дискусията;
  - да защитаваме позицията си аргументирано;
  - да преценим къде да бъде логическото ударение;
  - да спазваме речевия етикет;
  - да уважаваме мнението на събеседника си;
  - да изслушваме търпеливо събеседника си;
  - да прилагаме книжовноезиковите правила.

⚠

- **Дискусията не трябва да се превръща в свада** или в препирня между участниците. Агресивното поведение и използването на груб език говорят за липсата на аргументи в подкрепа на собствената позиция.

- **Оценяването на участниците** в дискусията става по следните **критерии**:
  - степен на подготвеност по темата на всеки участник;
  - умение за формулиране на собствена позиция;
  - умение за представяне на подходящи и убедителни аргументи;
  - проява на етично отношение към другите участници и спазване на регламента;
  - умение за точно, ясно, уместно и правилно езиково изразяване.

+

В интернет съществуват т.нар. ***форуми***, в които се поставят теми за дискусия и всеки участник след регистрация може да изрази своята позиция по дискутирания въпрос.

- Изберете една от посочените по-долу теми или предложете други теми, които ви вълнуват. Разделете се на два екипа. Нека единият екип подготви изказвания, подходящи за представяне в хода на дискусия, а другият – съчинения – отговор на въпрос. Съпоставете двата типа текстове и обсъдете приликите и разликите между тях.

За или против училищните униформи?

Театър или кино?

Помага или пречи доброто възпитание?

Има ли герои днес?

Красива външност или красива душевност?

Пица или ябълка за закуска в училище?

Какво са книгите за човека в съвременния свят?

- Организирайте в рамките на един учебен час дискусия на тема *Изпитите в края на 7. клас*, като определите един от вас за водещ и друг – за участник. Поканете за участие в дискусията вашия учител и един родител. Всички останали участвайте като публика, като водещият предвиди време и за ваши изказвания.

Прочетете дискусията на тема „За или против интернет", публикувана във форум в интернет, и изпълнете задачи 1 – 4.

Вяра: В днешно време интернет е ново пространство, в което може да се намери информация за всичко. За някои той е непрестанен извор на полезна информация, други го използват за игри, за гледане на филми или просто за развлечение. Ясно е, че интернет ще играе все по-ключова роля в живота на хората. Интернет е свобода и начин да си едновременно на много места. Аз лично съм „за" интернет, защото, от една страна, той е начин на живот. В същото време съм и „против" него, защото истината е, че в интернет пространството няма контрол. А някои злоупотребяват с дадената им свобода. Също така интернет ни лишава от истинските емоции при общуването.

Ели: Аз за разлика от много (да не кажа всички) мои връстници не съм зависима от интернет и за мен има много по-приятни и може би по-полезни занимания, с които да запълвам свободното си време. В края на краищата интернет пространството ни е полезно, но прекалим ли с развлеченията, които то ни предлага, става вредно и дори опасно!

Любо: Прогреса не можеш да го спреш. Това, дето го има, трябва да се ползва разумно и по предназначение.

Стела: Интернетът е хубаво нещо – особено когато си пишеш с човек, който е много далеч от теб. Иначе с каквото и да се прекали, става кофти.

1 Коментирайте писмено изказванията на всеки от участниците, като имате предвид придържа ли се към темата; изразява ли ясно позицията си; аргументира ли се убедително; изразява ли се правилно и уместно.

2 Запишете в таблица с две колони аргументи „за" и „против" интернет.

3 Като ползвате таблицата от задача 2, подгответе и напишете свое изказване по темата.

4 Организирайте дискусия по темата *За или против интернет в клас*.

5 РЕДАКТИРАНЕ НА ТЕКСТ

При речевото общуване се създават собствени текстове, с които се изразяват идеи, мисли, чувства или се разказва нещо. За да се постигне целта на общуването, т.е. за да се предаде информация, да се въздейства върху някого или някой да се подтикне към действие, речта трябва да бъде ясна, точна и да съответства на правилата на езика.

▶ **Обработката на текст, преди той да стане публичен – да достигне до други хора, се нарича** редактиране. Редактирането се извършва с цел подобряване на изказа и отстраняване на допуснати в него неточности и грешки.

▶ Редактирането на съдържанието на текст може да стане по **четири начина**: чрез ***заместване***, чрез ***разместване***, чрез ***добавяне*** или чрез ***съкращаване***.

▷ **Редактиране чрез *заместване*:**

– на неправилно употребени форми на думата;

Обекта се охранява от видеокамери. →
Обектът се охранява от видеокамери.
Не познавам ~~*никой*~~ *от този град.* →
Не познавам ***никого*** *от този град.*
Иван взе ~~*неговата си*~~ *чанта.* →
Иван взе ***своята*** *чанта.*
~~***Аз ми***~~ *се ходи на кино.* →
На мен ми *се ходи на кино./Ходи* ***ми*** *се на кино.*

– на неуместно или неточно употребени думи или словосъчетания.

Постъпката на героя е ~~*много яка*~~. → *Постъпката на героя е* ***достойна за уважение/пример за подражание***.
Имат към мен ~~*супер*~~*големи очаквания.* → *Имат към мен* ***много/твърде*** *големи очаквания.*

→

▶ **Редакторите** са специалисти, които обработват текстове, преди те да бъдат публикувани. Те трябва да владеят правилата на българския език. Редакторите работят в издателствата за книги, в печатните медии (вестници, списания) и в електронните медии (радио и телевизия).

▶ В **електронните текстообработващи** програми съществуват различни функции, които дават възможност за редактиране на текст. Когато те се активират, сгрешената дума обикновено се подчертава.

Функция, свързана с редактирането в ***Word*** например, е функцията *Проследяване на промени*. Тя дава възможност да се проследят всички промени, които са направени при обработването на даден документ.

Направете проучване каква е спецификата на работата на редакторите в телевизията и в радиото. Не пропускайте да се поинтересувате за задълженията на музикалните редактори в радиото.

При редактиране на текст обикновено се прилагат и четирите начина.

Прието е за отразяване на редакционните промени и на корекции в текста да се използват **редакторски и коректорски знаци**. Ето по-често употребяваните от тях:

– за вмъкване на пропусната буква, дума или препинателен знак;

– за отбелязване и замяна на сгрешена буква, дума или препинателен знак;

– за премахване на излишна буква, дума или препинателен знак;

– за разместване на букви или думи;

– за сливане на букви или думи;

– за разделяне на букви или думи;

– за малка буква;

– за главна буква;

– за нов ред.

→

*Авторът описва **външната** и **вътрешната** красота на героинята.* → *Авторът описва **физическата** и **духовната** красота на героинята.*

▷ **Редактиране чрез *разместване* при неправилен словоред** или когато словоредът води до неясноти.

*Знаете ли **в момента** къде са децата?* → ***В момента** знаете ли къде са децата?* ≠ *Знаете ли къде са децата в **момента**?*

▷ **Редактиране чрез *добавяне* на думи или словосъчетания** с цел подобряване на изказа, постигане на смислова завършеност и избягване на двусмислици.

Авторът описва края на своите предци.
Авторът описва родния край на своите предци. ≠ *Авторът описва края на живота на своите предци.*

Получих много красиви цветя.
Получих много на брой красиви цветя. ≠ *Получих цветя, които са много красиви.*

Гледайки през прозореца, шапката му падна. →
Докато той/тя гледаше през прозореца, шапката му падна. ≠ ~~*Докато (шапката) гледаше през прозореца, шапката му падна.*~~

*Авторите представят в творбите си героите и техните преживявания, които **ги** правят интересни за читателите.* – двусмислица, не е ясно към коя дума (*авторите, творбите, героите* или *преживяванията*) се отнася местоимението *ги*.

▷ **Редактиране чрез *съкращаване* на излишни думи**

~~*потенциална*~~ *възможност* – двете думи носят сходно значение: *потенциална* = *възможна*.
~~*само*~~ и ~~*единствено*~~ – двете думи са синоними: *само* = *единствено*.
~~*възпоменателен*~~ *паметник* – значението на думата *възпоменателен* се съдържа в думата *паметник*.
~~*нови*~~, *несъздавани досега неща* – щом са нови, означава, че са несъздавани досега.
~~*Замислен*~~, *героят си мисли как да постъпи.* →
Героят си мисли как да постъпи.

5

1 Препишете грешно изписаните думи, като коригирате допуснатите грешки.

откровеността, писмени, плошта, живописта, петдесетте, взаимопомощ, особено, контрасно, пустошта, епилок, участник, безвучен, свадбари, оттеглям, рокче, възтановявам, видяли, еднакъв, мръзувитъта, ученикът, указателът

2 Препишете изреченията, като отстраните допуснатите грешки и недостатъци в изказа. Обяснете каква е причината за всяка грешка. Редактирайте чрез:

- заместване:

В разказът се разправя за живота на Българката.
Вазов ни навява на мисълта, че дълга пред родината е преди всичко.
Няма никакви възгледи, че нещата ще се управят.
Героя е представен в най-светлата му светлина.
Бунтовниците преминават през сума препядствия.
Всички герои в творбата са представени с техните неописуеми качества.
Още с пристигането му даваше вид на човек, който нещо го мъчи.
Разказа му за мъката, която го сполетяла и че се надява да види бялата лястовица, която ще помогне на дъщеря му и попита дали я е виждал.

- разместване:

Благодарение на хубавото време успяхме да отидем с жена ми и с децата на дългоочакваната от цялото ни семейство почивка.
По време на жътва навремето си лягали на полето и на него ставали.
Момчето лежеше в топлото и меко легло, покрито с одеяло.

- добавяне:

Каза ми, че всичките й приятели отиват на екскурзия, а само тя не.
Мъжът ме попита в как посока селото и аз му казах накъде.
Водили Нонка по доктори, но не помогнали.

- съкращаване:

Още на първата им среща между двамата, той разбра какво се случва.
Тя говореше тихо, с понижен глас, за да не я чуят.

⚠

Грешката при писане е нарушение на някое от книжовноезиковите правила. **Видове грешки в текста:**

► **правописни** – свързани са с правилата за писане на думите (главна или малка буква, озвучаване или обеззвучаване на съгласни звукове, слято, полуслято и разделно писане);

► **граматични** – свързани са с граматичните правила (за членуване на имената или за писане на формите за м. р. ед. ч. с пълен или кратък член, за употреба на деепричастие, за съгласуване, за съгласуване по число в състава на учтивата форма и др.);

► **пунктуационни** – свързани са с неправилната употреба на пунктуационните знаци;

► **лексикални** – свързани са с уместната употреба на думите според ситуацията на общуване, както и според речниковото им значение и съчетаемостта им.

+

Поправката на правописни, граматични и пунктуационни грешки се нарича *коригиране* на грешки. Съществува професия **коректор**, която е различна от тази на редактора. След като редак-

торът е нанесъл своите поправки, коректорът проверява текста за наличие на грешки и за това дали той съответства на стандартите за оформяне на текст (напр. за начина, по който се пишат дати, числа, пунктуационни знаци от типа на тирета, кавички и т.н.).

Текстът, върху който се нанасят поправките, направени от редактора, и корекциите, се нарича **коректура**. Преди да бъде публикуван, текстът на една книга се обработва, преминавайки най-малко през три коректури.

Стъпки при редактиране на текст:

1. **Прочита се** целият текст.
2. Поправят се **правописните** грешки.
3. Поправят се **граматичните** грешки.
4. Поправят се **лексикалните** грешки.
5. Поправят се **пунктуационните** грешки.
6. Текстът се **прочита още веднъж**.

Човекът ме попита накъде е пътят за селото и колко път има до селото.
Един ден при мен дойде един мой приятел и ми каза, че един негов съученик получил за рождения си ден един много скъп подарък.
Бащата на Иван му подарил велосипед за рождения му ден.
Човекът си личеше, че е сиромах, защото беше облечен със старо и изпълнено с кръпки палто.
После реших, че може съвсем да го отчая и му казах, че може и да има бяла лястовица, щом може да има бял бивол, бяла врана и бяла мишка.

3 Препишете текста, като го редактирате. Обяснете кои видове редактиране използвахте и защо.

Изучаването на чужди езици в училище е сапроводено с трудно намиране на учители. Понякога раководството на училището решава да натовари някой от другите ни учители по тези езици.

Чуждия език винаги се изучава по-трудно отколкото родния и за това всеки ученик трябва да отделя повече време за неговата подготовка. Обикновенно за домашна работа по чуждите езици ни карат да прочетем текстът от новия урок и да извадиме не познатите думи в речник в тетрадката. След това трябва да научиме не познатите думи и да направим задачите след урока.

Аз много обичам да изучавам чужди езици и за мен това е супер яко занимание. С чуждия език аз мога да разбирам любимите си песни, да гледам интересни филми и предавания на чуждия език. Аз ми се иска да науча поне два чужди езика и да посетя даржавите, където се говорят тези два чужди езика.

4 Напишете съчинение на тема *Има ли безгрешни хора?*. След като напишете съчиненията си:

- влезте най-напред в ролята на редактори – разменете тетрадките си със съученика, с когото седите един до друг, и нека всеки да предложи редакционни поправки на съчинението на другия;
- влезте в ролята на коректори и поправете допуснатите от вашия съученик правописни, граматични и пунктуационни грешки.

Обсъдете осъществените редакционни подобрения и поправки в текстовете си.

6 ОТГОВОР НА НРАВСТВЕН ВЪПРОС

▷

► Отговорът на нравствен въпрос **е устно изказване или писмено съчинение, в което се изразява лично мнение.** ***Нравствеността*** е съвкупност от правила за човешко поведение, изграждащи ценностната система. Тя определя:

- ▷ ***Как мислим?*** → почтеност, честност, благоразумие;
- ▷ ***Как чувстваме и преживяваме?*** → състрадание, милосърдие, уважение;
- ▷ ***Какво ценим и желаем?*** → щастие, слава, богатство;
- ▷ ***Как постъпваме?*** → благородство, великодушие, отзивчивост.

► **Отговорът на нравствен въпрос се изгражда от три части**, във всяка от които се влага определено съдържание:

Части	Съдържателни особености
Встъпителна част (увод) – *кратка по обем*	Няколко изречения, с които се насочва вниманието към поставената във въпроса тема и се заявява собствена позиция.
Доказателствена част – *най-голяма по обем*	► Едно или повече твърдения, които са подчинени на изразената в увода позиция. ► Доказателства (аргументи) за всяко твърдение, които включват: разсъждения; примери от живота; примери от литературна творба. ► Изводи, произтичащи от доказателствата.
Обобщителна част (заключение) – *кратка по обем*	Обобщение въз основа на изводите в доказателствената част.

⚠

► **Независимо дали се представя *устно*, или *писмено***, отговорът на нравствен въпрос трябва да съдържа:

- ▷ ясна **теза**;
- ▷ **аргументи**, които подкрепят заявената теза или отхвърлят противоположна на нея теза – антитеза;
- ▷ логични, следващи от аргументите **изводи**.

► В отговора на нравствен въпрос **преобладава разсъждението**, но аргументите към тезата може да съдържат и **повествование** или **описание**.

► Отговорът на нравствен въпрос трябва да бъде съобразен с всички **правописни и пунктуационни правила**, когато е писмен, и с **правоговорните правила**, когато е устен.

► Когато отговорът на нравствен въпрос е в ***писмена форма***, отделните смислови части, които го изграждат, се отделят графично в **абзаци**.

Когато се отговаря устно на нравствен въпрос, е задължително да се спазват изискванията за публично общуване:

- да се говори ясно и отчетливо;
- да се поставят уместни логически ударения;
- да се осъществява контакт с очи с публиката;
- да се контролират жестовете и мимиките;
- да се прецени какъв да бъде темпът на говорене – да не се говори нито прекалено бързо, нито прекалено бавно.

За да изработите добър отговор на нравствен въпрос, изяснете си какво е значението на ключовите думи от заглавието.

Ето например каква информация може да се открие в тълковния речник за ключовата дума от предложения въпрос:

> **благороден** – *прил.*, който проявява благородство; високонравствен. *Благородна постъпка.*

При отговор на нравствен въпрос се изпълняват следните стъпки:

1 Осмисляне на поставения въпрос с цел да се определи **темата**.

При изпълнението на тази стъпка се откриват ***ключовите думи*** във въпроса.

Например във въпроса *Кой е най-благородният човек, когото познавам?* ключови са думите *най-благороден, човек* и *познавам*.

2 Обмисляне на кратък отговор на въпроса и на твърдения, чрез които отговорът да се конкретизира.

Това става чрез ***допълнителни въпроси***, чиито отговори помагат да се формулира убедително мнение по поставения въпрос, което да се вложи в увода.

Въпросът *Кой е най-благородният човек, когото познавам?* предполага няколко допълнителни въпроса: *Какво е благородство?, По какво да разпозная благородния човек?, Може ли всеки да бъде благороден?, Кои са приликите и разликите между добрия приятел и благородния човек?, Кой заслужава да бъде наречен благороден?*.

3 Обмисляне на доказателствата, чрез които ще се обосноват отговорът на въпроса и свързаните с него твърдения.

Записват се ***примери и разсъждения***, които ще се използват като доказателства.

Доказателствата ще са убедителни, ако авторът на текста си служи с примери за проявена благородна постъпка към него или пък за хора, които са показали благородство спрямо друг човек.

Допълнителна сила на доказателствата придават примери, основани на чужд опит или на художествени творби и обогатени със собствени разсъждения върху тях по темата.

4 Обмисляне на заключението на текста.

В заключителната част се представя ***собствената позиция*** в обобщен вид.

Обобщението може да се направи с помощта на ново питане, което да предизвика още идеи за разсъждение или да се потвърди заявената в началото позиция.

Прочетете отговора на нравствен въпрос на тема *Кой е най-благородният човек, когото познавам?*, написан от седмокласничката Мария, и изпълнете задачи 1 – 4.

Всеки среща в живота си различни хора, с които общува, споделя, радва се и плаче. Приятелите обаче са най-важни. За да нарека някого приятел, трябва наистина това да е специален за мен човек. Двама са моите приятели: Петър, най-невероятното момче на света, и Анелия – най-добрата ми приятелка. Те са и най-благородните хора, които познавам. Смятам, че човек, за да заслужи титлата „благороден", трябва да може да пази тайните ми, да плаче и да се смее заедно с мен, да ме разбира, да ми прощава.

Да се прости, не е лесно. Помня как веднъж не отидох на баскетболния мач на Петър. Той така и не ми прости това. Разстроих се след случилото се, но си имах Анелия, на която можех да разчитам да ме успокои и да хапне с мен сладолед. С нея сме неразделни.

Помня как вечер двете здравата загазихме. Влязохме в изоставена сграда въпреки предупредителните знаци. Пазачът ни видя и хукна след нас. Уплаших се и избягах, без да се оглеждам назад. Осъзнах, че съм изоставила Анелия. И тя беше избягала, но не прости моето бягство, колкото и да се извинявах. Това ме огорчи. Толкова ли е трудно да се прости?

Мама го прави така, че да изглежда много лесно. Често се случва да върша неща, които я разочароват. Разбира се, не нарочно. Трудно е да спазваш майчините забрани. Бях си купила страхотна лятна рокля, но така и не успях да я понося. Облякох я в един от онези есенни дни, когато неочаквано става студено. Мама ме беше предупредила, преди да отиде на работа, да се облека добре, понеже ще е студено. И дума не можеше да става за това. Този ден в училище трябваше да видят красивата ми рокля. Умрях от студ, но си струваше.

Прибрах се обаче премръзнала и болна. Вдигнах температура. Мама не спа няколко нощи, за да ме лекува. Не знаех как да ѝ се извиня за непослушанието си, но знаех, че вече ми е простила и единственото, което иска, е да оздравея. Всъщност вече знам кой е най-благородният човек на света. За мен той е един – мама.

Мария П., ученичка в 7. клас, гр. Бургас

Прочетете следните мъдри мисли:

- Благородният човек предявява искания към себе си, низшият човек предявява искания към другите.

Конфуций

- Кажи ми кой те обича и кой ти се възхищава, и ще ти кажа какъв си.

Антоан дьо Сент-Екзюпери

- За нравствените качества на човек трябва да се съди не по неговите отделни усилия, а по ежедневния му живот.

Блез Паскал

- Когато човек извършва една или друга нравствена постъпка, то това все още не го прави добродетелен; той е добродетелен едва когато този начин на поведение стане постоянна черта на неговия характер.

Георг Хегел

- Колкото по-високо стои човек в умственото и нравственото си развитие, толкова е по-свободен и толкова по-голямо удоволствие му доставя животът.

А. П. Чехов

- Да виждаме несправедливостта и да мълчим, означава да участваме в нея.

Жан-Жак Русо

1 Открийте и запишете темата на седмокласничката по поставения въпрос.

2 Кои абзаци от текста изграждат доказателствената част? Запишете примерите, чрез които Мария обяснява своята позиция.

3 За всяка смислова част от доказателствената част на съчинението представете в таблица с две колони съответно всяко твърдение, формулирано в нея, и аргументите в негова подкрепа.

4 Смятате ли, че Мария се е справила? Обосновете се.

5 Подгответе се за устен отговор на въпроса „Кой е най-благородният човек, когото познавам?". Предварително обмислете как ще структурирате отговора си и с какви примери ще си послужите в доказателствената част.

6 Прочетете предложените нравствени въпроси; изберете един от тях и напишете съчинение. Следвайте посочените под въпросите стъпки.

Какво ме прави щастлив?
Какво искам да променя в отношението си към другите?
Кога честността ми пречи?

Работете така:

- Изяснете какво се пита, каква е темата.
- Определете ключовите думи във въпроса и запишете техни синоними и антоними.
- Формулирайте допълнителни въпроси, свързани с избрания от вас въпрос. Запишете ги.
- Напишете кратък отговор на избрания въпрос – теза.
- Обмислете примери за аргументацията си. Припомнете си случки от своя живот или от живота на ваши приятели; епизоди от литературни произведения или от филми, с които може да подкрепите позицията си. Разкажете ги кратко.
- Формулирайте извод от всеки пример.
- Обмислете заключителните изречения, с които ще обобщите изводите от доказателствената част.
- Напишете отговора си на житейския въпрос на чернова, след това го редактирайте. Препишете редактирания текст на белова.

7 АНОТАЦИЯ

▷

► **Анотацията е кратък текст** в обем до една страница, който предава в сбит вид ***основното от съдържанието*** на книга, статия, филм, театрална постановка, телевизионно предаване и др.

► Освен сбито предаване на съдържанието анотацията изисква и посочване на **специфична информация**:

В анотация на:	Отбелязват се:
книга	заглавието, името на автора, издателството, годината и мястото на издаване
филм	заглавието, годината, през която излиза на екран, и държавата, в която е произведен; имената на режисьора, сценариста, оператора, на актьори и други участници в екипа, създал филма
театрална постановка	заглавието, театърът, където се играе, имената на режисьора, на автора на текста и на актьорите
телевизионно предаване	името на предаването, телевизията, по която се излъчва, името на водещия и типа предаване (публицистично, забавно, спортно и т.н.)

► **Анотации се поместват** в списания, в каталози, на задната корица на книги, на програми за театрални постановки и киноафиши; в интернет и др.

► **В анотациите на:**

▷ **научни книги** се извеждат преди всичко нови факти, нови открития или ново тълкуване на известни факти;

▷ **произведения на художествената литература** се изтъкват особеностите на стила на автора, неочакваните сюжетни обрати, достойнствата на езика на автора, особеностите на композицията.

⚠

Когато пишете анотация на книга или филм (театрално представление):

► **представете сбито съдържанието**, но без да разказвате всичко, за да пожелае читателят да прочете книгата или зрителят да гледа представлението или филма;

► **загатнете** кои са най-интересните моменти;

► **посочете какъв е жанрът** (за книга: сборник с разкази или стихотворения, роман и т.н.; за филм: комедия, драма, екшън, трилър и т.н.);

► **задължително проверете текста си за грешки** и го редактирайте, преди да го предадете за публикуване.

По отношение на анотираното произведение **всяка анотация трябва да включва**:

- **мнение и оценка** за качествата му;
- информация за това към каква **аудитория** е насочено;
- **акцент върху новото**, оригиналното в него;
- **изтъкване на достойнствата** на произведението с цел привличане на вниманието към него.

Може да напишете своя анотация, като отговорите на следните въпроси.

- За какво най-общо се разказва в анотираното произведение?
- Кое е различното, новото в произведението?
- Защо произведението заслужава интерес?
- Какво ще научат читателят или зрителят?
- Съществуват ли интересни факти, свързани с:
  - автора на книгата или с някого от авторския екип на постановката или филма;
  - творческата история на книгата, постановката или филма?

Прочетете анотацията за „Българският буквар. 200 години в първи клас“ и изпълнете задачи 1 – 3.

Българският буквар. 200 години в първи клас
Антон Стайков, Свобода Цекова
Издателство „Просвета“,
2014 г., София

Тази книга събира по уникален начин най-интересните български буквари от 1824 до 2014 г. Дори в големите библиотеки много от тях липсват или са архивирани под етикета „пълна недостъпност“. Затова „Българският буквар“ съчетава чертите на картинна енциклопедия и сборник с кратки любопитни статии.

Въпреки типовата структура и устойчивите визуални образи всеки буквар е пъстро огледало на времето, в което е издаден. Освен върху текстовете на именити български писатели авторите Антон Стайков и Свобода Цекова фокусират вниманието върху илюстрациите на Александър Божинов, Вадим Лазаркевич, Илия Бешков, Любен Зидаров, Георги Атанасов и още 50 емблематични за българското изкуство художници. Техните рисунки съдържат богата и разнообразна информация за това как са живели българските деца.

1 Докажете, че представеният текст е анотация, като проследите как в него се отговаря на въпросите:

- С каква цел е написана книгата?
- Какъв подход са приложили авторите ѝ?
- Кои са основните достойства на книгата?

2 Определете дали са спазени специфичните изисквания за анотация на книга.

3 Потърсете други анотации на книги и ги анализирайте, за да установите дали в тях са спазени изискванията за анотация на книга.

4 Напишете съчинение на тема *Моята любима книга*, а след това – анотация за тази книга. Сравнете двата текста – по какво си приличат и по какво се различават.

5 Проучете какъв е произходът на думата *анотация*.

Прочетете анотацията за театралното представление „Хъшове“ и изпълнете задачи 6 и 7.

Автор: Иван Вазов
Постановка: Александър Морфов
Музикално оформление: Александър Морфов
Сценография и костюми: Елена Иванова

С пиесата „Хъшове“ започват преди един век – през 1904 г., представленията на Народния театър. С „Хъшове“ през 1954 г. се чества 50-годишнината му. През юбилейния стотен сезон (2004 – 2005) безсмъртната творба на Вазов е отново на сцената му, вече в адаптация и постановка на Александър Морфов.

Те са немили и недраги, но не отчаяни скитници и голтаци, а горди и свободолюбиви; нехранимайковци – за еснафите, герои – за потиснатите и унижените. На сцената в чуждоземния град хъшовете възторжено разиграват своя самодеен спектакъл – генерална репетиция за истинския, този, който ще последва.

Спектакълът, в който немилите и недрагите ще намерят смъртта си и заедно със свободата за сънародниците си ще извоюват своята лична свобода.

Отзиви за спектакъла във вестниците

„Неслучайно за първи път от сякаш един век насам голямата зала на националния ни театър се оглася от възторжени викове „Да живее България!“. При това без да прилича на митинг.“

6 Открийте и запишете кои от посочените по-долу данни липсват в текста на анотацията.

- Кога е премиерата на постановката на А. Морфов?
- Каква е продължителността на постановката?
- Къде може да бъде гледан театралният спектакъл?
- Кои са авторите на постановката?
- Кои са актьорите – участници в спектакъла?
- Какви награди е получила постановката?

7 Прочетете текста в тясната колона. Допълнете анотацията с факти от този текст.

Драмата „Хъшове“ се играе пред неизменно пълни салони, което я прави една от най-успешните постановки за последното десетилетие. Премиерата ѝ е по повод 100-годишнината на Народния театър.

Режисьорът Александър Морфов прави актуален прочит на драматизираната повест на Иван Вазов „Немили-недраги“ за живота на българската предосвобожденска революционна емиграция. Героите са „немили-недраги“, но духът им е светъл и устремен към свободата.

Постановката „Хъшове“ е отличена със следните награди:

- награди „Икар“ 2005 г. на САБ за режисура и майсторско техническо осъществяване на спектакъл;
- награди „Аскеер“ 2005 г. за най-добро представление и за водеща мъжка роля (Валери Йорданов);
- награда „Иван Димов“ 2004/2005 г. за млади български таланти;
- награди от Международния театрален фестивал „Друмеви театрални празници и нова българска драма“ – Шумен 2006 г., за режисура и най-добра мъжка роля (Валентин Ганев);
- годишна награда за култура на Столична община за 2005 г.

Прочетете текста от Уикипедия за романа на Толкин „Властелинът на пръстените". Потърсете още информация за произведението. Разделете се на два екипа. Нека единият подготви презентация, в която да представи произведението, а другият да напише анотация за един от трите тома, които го съставят, по избор.

„Властелинът на пръстените" е епичен фентъзи роман от писателя Джон Роналд Руел Толкин. Писан е от 1937 до 1949 г. Формално романът се състои от шест книги и шест допълнения, а също и подробен указател на всяко име, място и по-важните дати от развитието на действието. Отначало е бил издаден в три тома, по две книги в том, и това разделение е станало по-известно – много често романът е смятан за трилогия. Томовете се наричат „Задругата на пръстена", „Двете кули" и „Завръщането на краля". Първото издание на книгата е през 1954 – 1955 г. и оттогава е преиздаван многократно и публикуван на над 40 езика.

8 Прочетете и напишете кратко описание на това каква е работата на драматурга, на постановчика, на сценографа, на художника на костюмите.

Прочетете анотацията за филма „Властелинът на пръстените: Задругата на пръстена" и изпълнете задачи 9 и 10.

Властелинът на пръстените: Задругата на пръстена
САЩ, Нова Зеландия, 2001 г.
Режисьор: Питър Джаксън
Сценаристи: Фран Уолш, Филипа Бойенс, Питър Джаксън
В ролите: Илайджа Ууд, Виго Мортенсен, Шон Остин, Орландо Блум, Лив Тайлър и др.
Музика: Хауърд Шор
Оператор: Андрю Лесни
Премиера в България: 22 март 2002 г.
Времетраене: 178 мин.

„Властелинът на пръстените: Задругата на пръстена" е фентъзи филм, създаден през 2001 г. по едноименния първи том от трилогията на Дж. Р. Р. Толкин „Властелинът на пръстените". Историята, развиваща се в Средната земя, разказва за Черния лорд Саурон, който издирва пръстена, намиращ се у младия хобит Фродо Бегинс. Съдбата на Средната земя, както и тази на Фродо и осемте му другари от Задругата на пръстена виси на косъм. Те трябва да предприемат дълго, изпълнено с много приключения пътешествие до Съдбовната планина в земите на Мордор – единственото място, където може да бъде унищожен пръстенът.

Филмът получава трайно признание едновременно от критиците и от феновете.

През 2002 г. филмът печели престижната награда „Оскар" в четири категории – за операторско майсторство, визуални ефекти, грим и оригинална музика.

9 Анализирайте текста на анотацията и запишете кратко какви съдържателни елементи са включени в нея.

10 Потърсете информация и напишете анотация за филма „Властелинът на пръстените: Двете кули".

8 ТЕКСТЪТ В ОБЩУВАНЕТО (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете двата текста и изпълнете задачите към тях.

Текст 1

Началото на Дните на Йордан Радичков в Прага беше поставено през миналата седмица – на 24 октомври, съобщиха от Българския културен институт в Прага. В деня, в който писателят щеше да навърши 88 години, беше открита изложбата „Йордан Радичков на чешката театрална сцена", която продължава до 24 ноември. Партньор на събитието е Славянската библиотека към Народната библиотека в Прага, от чийто фонд са материалите, включени в експозицията.

Д-р Ивана Сръбкова, автор на изложбата, запозна аудиторията с най-характерното, включено в нея: „Йордан Радичков е изключително популярен и като прозаик, и като драматург в Чехия. Наред с някои от многобройните му преведени на чешки език творби експозицията хронологично ни връща към шест драматургични постановки по Радичков, поставени в Прага, Пилзен, Бърно, Либерец, Ческе Будейовице и Оломоуц.

Вечерта беше допълнена с прожекция на документалния филм „Черказки хроники" (1999) на режисьора Димитър Петков, илюстриращ размислите на Йордан Радичков за родния край, детството, лова, природата, срещите му с посвоему мъдри обикновени хора – все неща, от които писателят черпи вдъхновение.

Произведенията на Йордан Радичков са преведени на повече от 37 езика и са издадени в над 50 страни в цял свят, а негови пиеси са поставяни в Австрия, Германия, Гърция, Швейцария, Дания, Полша и др.

Из интернет

Текст 2

Вярно ли е, че сте били слаб ученик по български език и литература, г-н Радичков?

... все тройки имах по български език и литература. По мое време имаше много свободни съчинения. Поне веднъж седмично трябваше да напишеш свободно съчинение. Отиваме, да речем, в Берковица – да берем буков жълъд. И трябва да напиша свободно съчинение как

Йордан Радичков (1929 – 2004) е български писател. Автор е на редица сборници с разкази („Ние, врабчетата", „Свирепо настроение" и др.), на пиеси („Януари", „Опит за летене" и др.), на романи и на телевизионни сценарии.

Прочетете изпълнени с мъдрост откъси от произведения на Йордан Радичков:

Човек е дълго изречение, написано с много любов и вдъхновение, ала пълно с правописни грешки. – *„Домашна работа"*

Оня, който е бил затворен, най-добре разбира жаждата за свобода. – *„Ние, врабчетата"*

Надеждите ни тъй са се пръквали по пасищата и пак по пасищата са издъхвали. Много надежди помня от детските си години, накъдето и да се обърне човек тогава, беше пълно с надежди. Те се раждаха и умираха пред очите ни, но все някъде в някое ъгълче на душата оставаше тайната вяра, че ще се сбъдне някой ден някоя от нашите надежди... – *„Ланските гнезда"*

Трудните уроци са по-мъдри и по-благодарни за човека от лесните – това сам съм го изпитал и го зная от опит. Лесният урок се усвоява с леснина и от него почти нищо не научавате. Трудният урок иска много пот, но пък като усвоите урока, за цял живот ще ви държи влага. – *„Ние, врабчетата“*

Всеки човек е поука за другите – добра или лоша. – *„Скакалец“*

Човек не всякога е там, където е капата му. А при суматохата изобщо не може да се разбере под коя капа какво има. – *„Суматоха“*

- Подгответе презентация, в която накратко да представите живота и творчеството на Йордан Радичков.

- Организирайте дискусия в час на тема *На какво ни учи училището?*.

→ брахме буков жълъд, като опиша жълъдите и приключенията, които съм имал.

И вие на това тройка ли изкарвахте?

Изкарвах тройка, защото никога не можах да направя увод, изложение и заключение в едно съчинение. Аз започвам и завършвам, както си искам.

А учителката не е съгласна?

Аз така продължих да пиша до края на живота си, и до ден днешен. Една история, като искам да я разкажа, аз мога да я започна, откъдето искам. И мога да я свърша, когато искам. По-късно, като съм се замислял, разбрах, че и народът по същия начин разказва.

Значи, училището не Ви помогна да станете писател?

Е, как да не ми е помогнало. Поне ме научи, че Земята е кръгла, учих история, география...

А тройките по български език и литература обезсърчаваха ли Ви?

Не, не. Аз никога не съм бил бележкар.

Кои автори сте чели навремето, кои писатели са Ви оказали влияние?

Аз бях приятел с Емилиян Станев и много харесвах това, което той пишеше. Винаги ми е правил много силно впечатление Йордан Йовков.

Откъс от последното интервю с Йордан Радичков

?

1 Докажете, че двата текста са медийни, и определете обосновано вида им.

2 Кое е общото и кое е различното в двата текста?

3 Предложете заглавия на двата текста.

4 Като имате предвид информацията от първия текст, напишете информационна бележка за представеното в него събитие.

5 Изберете разказ на Радичков и наблюдавайте образите в него, сюжета, композицията и езика на автора.

6 Напишете анотация за сборника с разкази „Ние, врабчетата“ на Йордан Радичков.

7 Напишете отговор на нравствения въпрос *Кои са най-важните уроци в живота?*.

Информационна бележка – кратък текст за актуално събитие, в който се дава информация кои са участниците в събитието и кога, къде и при какви обстоятелства протича то.

Репортаж – текст за актуално събитие, в който се съдържа подробна информация за това къде, кога, какво се е случило, случва се или предстои да се случи и кои са участниците, и се проявява личното отношение на автора.

Интервю – диалог между интервюиращ журналист и интервюиран (най-често публична личност или свидетел на дадено събитие) по значима актуална за обществото тема; интервюто информира и въздейства върху аудиторията.

Художествена литература – включва три типа творби: *лирически*, в които доминират споделени чувства; *прозаически*, в които е разказана история със свой сюжет; *драматургични*, в които разказаната история се представя на сцена.

Художествен текст – изгражда чрез словото въображаем свят; внушава определени идеи, поражда емоционални реакции, въздейства върху мислите, чувствата и въображението на читателя.

Анотация – кратък текст в обем до една страница, който предава в сбит вид основното от съдържанието на книга, статия, филм, театрална постановка, телевизионно предаване и др.

ДУМИТЕ – ПРАВОПИС И ПРАВОГОВОР

II

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- кои думи са неутрални и кои – експресивни
- кои думи са домашни и кои – заемки и чуждици
- кои са основните правописни правила в българския книжовен език

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да се изразявате уместно
- да пишете правилно

9 ДУМАТА КАТО ЛЕКСИКАЛНО СРЕДСТВО В ТЕКСТА

◁

- Всяка дума в езика има свое **лексикално (речниково)** и **граматично значение**.
- Думите като лексикални единици – тяхното лексикално значение, произходът им и класификацията им, се изучават от науката **лексикология**.
- Лексикалното значение на думите се описва в **тълковните речници**.
- Повечето думи в езика са **многозначни** – употребяват се с повече от едно значение.
- С кое от своите значения е употребена дадена дума, съдим по **контекста** – други думи, с които тя е свързана по смисъл и граматически в текста.
- Според отношението между звуковия състав и значението им в лексиката на езика има **синоними** – с различен звуков състав и сходно значение (напр. *хубав* и *красив*); **антоними** – с различен звуков състав и противоположно значение (напр. *добър* и *лош*); **омоними** – с еднакъв звуков състав и различно значение (напр. *град*[1] – населено място, и *град*[2] – вид валеж).

▷

- **Думите проявяват своето значение в текста**, където означават различни неща от света извън езика и текста. В изречението *Бялата птица бавно кръжеше над бурното море* например чрез думите са назовани:
  - ▷ **действие** – *кръжеше*;
  - ▷ **предмети** – *птица*, *полето*;
  - ▷ **признаци на предметите** – *бялата* (птица), *бурното* (море);
  - ▷ **обстоятелства**, при които протича действието: *бавно*, над *морето*.

- **В зависимост от това дали изразява, или не изразява отношението на говорещия, лексиката се дели на *неутрална* и *експресивна*.** И неутралната, и експресивната лексика включват думи, означаващи и действия, и предмети, и признаци, и обстоятелства, т.е. от различни части на речта – съществителни имена, прилагателни имена, глаголи, наречия и т.н.

◁

- Всяка дума участва като градиво на текста с двете си **значения – лексикално и граматично**:
  - ▷ чрез своите ***лексикални значения* думите се свързват по смисъл**, напр.: в изречение, изградено от сказуемо и подлог, думата *вали* по смисъл може да се свърже с *дъжд* и *сняг*, но не може да се свърже с *човек*, *птица*, *сграда* и т.н.;
  - ▷ чрез своите ***граматични значения* думите се свързват по форма**, напр. в словосъчетание думата *дъжд* по форма може да се свърже само с формите за м. р. ед. ч. *пороен* и *поройният*, но не може да се свърже с *поройна*, *поройната*, *поройни* и *поройните*.

- **Многозначни** са думите, които имат едно основно значение и едно или повече преносни значения. В кое от значенията си е употребена думата, личи от конкретния контекст.

▶ В езика има **думи, които независимо от контекста**, в който са употребени, са ***експресивни*** и имат емоционална окраска. Такива думи характеризират предметите. Например:

- *прекрасен, чудесен, разкошен* – изразяват ***положителна*** оценка;
- *отвратителен, грозен, неприятен, непоносим, отблъскващ* – изразяват ***отрицателна*** оценка.

▶ **Неутрална лексика** – включва думи, които ***не подсказват личното отношение на говорещия*** към нещата, назовани с тях. Към неутралната лексика спадат:

- **думи, които се употребяват във всички сфери на общуването и които назовават неща от бита** и от заобикалящия ни свят или познати на всички понятия, напр.:

– съществителни имена: *човек, мъж, жена, дете, планина, държава, живот, растение, любов, радост*;
– прилагателни имена: *червен, син, цветен, стъклен, метален, български, английски*;
– глаголи: *ходя, живея, влизам, мълча, питам, чета, тичам*;
– наречия: *вчера, днес, утре, вляво, надясно, горе, долу*.

- **специализирана лексика** – думи термини, присъщи за научни текстове, напр.:

– съществителни имена: *морфема, теорема, градус, епоха, атом, ускорение*;
– прилагателни имена: *граматичен, правоъгълен, климатичен, робовладелски, атомен*;
– глаголи: *анализирам, структурирам, класифицирам, определям, диференцирам, характеризирам*.

▶ **Експресивна лексика** – включва думи, които не само назовават нещо, а и изразяват ***личното отношение на говорещия*** към това нещо – желанието му да усили даден признак, да придаде образност на речта си или да изрази емоция.

Неутрална лексика	Експресивна лексика	Постигнат ефект чрез експресивната лексика
едър човек	*гигант, великан, исполин*	усилване на признак
хубава жена	*богиня, кукла, фея*	образност
котка	*котенце, мače, писанка*	положителна емоция
говори	*плямпа, дрънка, бръщолеви*	отрицателна емоция

9

Прочетете текст А и текст Б и изпълнете задачи 1 – 4.

Текст А

Ringstrasse е една изящна, от мрамор изваяна хубавица; Broadway е една мила, в шаровете на дъгата облечена, вечно танцующа балерина. Окото ти не стига до края на улицата, тя теснее, бледнее, сключва се в перспектива и изчезва към морето. С нищо не може да се сравни тази поразителна, като че бързо трептяща пъстрина на улицата. По цялата улица напразно ще търсиш две здания еднакви. (...) Всякой домовладелец се старал тъй да си построи къщата, тъй да я украси, тъй да я нашари, че само тя да ти се хвърли в очи (...) Един, гледаш, издигнал здание на осем етажа, украсил го с гранитни колони и с разкошни стълби; но съседът му след малко издига на дванадесет етажа, украсява го с мраморни колони и ще го измаже с такъвзи светла боя, щото и най-разсеяният ще се огледа; ама конкуренцията няма граници и виждаш, че трети съсед пуснал в облаците един петнадесететажен гигант, па като го лъснал с някоя кървавочервена или яснопурпурова боя, та я виждаш на двадесет километра от Атлантическия океан. (...) И по всичките тези етажи лъщят всевъзможни надписи по стени, по балкони, по прозорци, над стрехите, че и над комините даже. Гледаш и ти се премрежват очите от тези гиздави колоси, па като ти се спусне окото на улицата... Вавилон! Като че някой пожар или друга грозна стихия е погнала жителите на триединния град, обградила ги е и ги задръстила в тази улица с всичката им жива и нежива стока и те се мятат назад-напред и търсят изход.

Из „До Чикаго и назад", Алеко Константинов

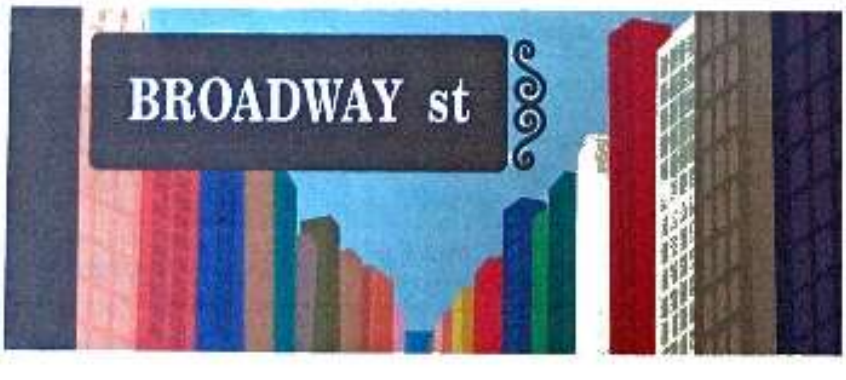

Текст Б

„Бродуей" е най-дългата улица в Ню Йорк. Тя се простира на 29 км през целия Манхатън и Бронкс и продължава на север.

Пътят по „Бродуей" може да тръгне от моста на река Харлем и да продължи покрай Форт Трайон парк с музея „Клойстерс". Основната част от „Бродуей" обаче е доста далече – след като се отминат Колумбийският университет и операта „Метрополитън", се продължава към „Кълъмбъс Съркъл" – площада с паметника на Колумб.

По-нататък е Сентръл парк, а след него – кварталът на театрите в Манхатън. Именно в тази своя част улицата се е превърнала в символ на американския театрален живот. Около известния площад „Таймс скуеър" „Бродуей" е ярко осветен. По фасадите на всички небостъргачи светят в различни цветове рекламни билбордове.

По-нататък в близост до „Бродуей" са и други забележителности – „Пето авеню", Флатайрън Билдинг – небостъргачът ютия в близост до „Медисън скуеър"; Улуърт Билдинг – един от най-старите небостъргачи в света; „Уолстрийт" с известния бронзов бик и т.н.

Из интернет

Експресивна лексика се използва в текстовете от всички сфери, но най-често в:

- **разговорните:**

*Офф, закъснях **ужасно** заради маратона. Всички улици в центъра са затворени. Не можеш **да се промъкнеш** с кола отникъде. Но пък видях тези, които стигнаха първи – направо **летяха** на финала.*

- **медийните:**

*Завърши маратонът на София. В тазгодишната **оспорвана надпревара** взеха участие **рекорден** брой състезатели, които изпробваха своята издръжливост в спортсменска **битка** помежду си. Официалният старт на грандиозното спортно събитие бе даден пред Националния стадион „Васил Левски".*

- **художествените:**

*Пуснаха ме, изтичах надолу по стъпалата на трибуната и оттам – направо на пистата, защото **великият** крос започваше вече и двама състезатели от Гънторп чакаха, **залепнали** на стартовата линия като двойка бели кенгура, готови да се **втурнат** напред. Стадионът представляваше **великолепно** зрелище...*

Из „Самотният бегач на дълги разстояния",
Алън Силитоу

1 Сравнете писмено двата текста, като последователно отговорите на следните въпроси:

- Коя е темата на всеки от текстовете?
- Каква е целта на всеки от авторите?
- Кой тип реч преобладава във всеки от текстовете – повествование, описание или разсъждение?
- Какъв е жанрът на всеки от текстовете?
- Кой от текстовете поражда образност и кой представя набор от точни факти?

2 Запишете примери за експресивна лексика от текст А, които изразяват отношение към това, за което се говори. Направете писмено извод какво е това отношение.

3 В двата текста има изречения (по едно във всеки текст), в които съществената информация е сходна. Открийте тези изречения и ги запишете. Сравнете езиковите средства, които са използвани във всяко от тях.

4 Трансформирайте изреченията, като замените тези от подчертаните думи и изрази, които принадлежат към неутралната лексика, с експресивни думи и изрази, които изразяват отрицателно отношение.

Не съм добре, защото по цял ден работя и нямам време да се видя с приятелите си.
Не го слушам, защото пак говори, без да спре, и не казва нищо смислено.
Непрекъснато ме гледа и това никак не ми е приятно.
Предполагам, че той ми е взел химикалката, защото последен писа с нея.
Новите ни съседи изглеждат много надменни.
Момчето се уплаши да не му се карат, и избяга.

5 А ето и една строфа от стихотворението на Петя Дубарова „Моята улица". Прочетете я и запишете онези думи и изрази в нея, които са експресивни.

Искрящи гирлянди от лампи безброй
над нея се свеждат,
изсипва светулки звездинният рой –
към нея поглежда.

10 ДУМАТА В РЕЧНИКОВИЯ СЪСТАВ НА БЪЛГАРСКИЯ ЕЗИК

▶ Речников състав на езика – **цялата съвкупност от лексикални средства в един език, които се употребяват в общуването.** В речниковия състав на езика влизат **домашни** думи и **чужди** по произход думи.

▶ **Речниковият състав на езика не е постоянна величина – *той непрекъснато се променя***, защото:

- навлизат **нови думи** във връзка с промените, които настъпват в живота на хората. Например с развитието на технологиите в българския език в последните десетилетия са навлезли думи като *компютър, интернет, смартфон, софтуер, хардуер* и т.н.;
- някои думи започват да се употребяват все по-рядко и **постепенно отмират** – това са думи, назоваващи неща от бита на хората в миналото, които излизат от употреба. Например днес са непознати думите *диканя* (приспособление за вършитба), *паламарка* (приспособление, използвано по време на жътва), *кросно* (дебело обло дърво, което се е използвало за навиване на натъканата материя) и т.н.;
- някои думи продължават да се употребяват, но **променят значението си**. Например думата *гора* в езика на българите от миналото е означавала *планина*; думата *държава* е означавала *двор, имот*.

▶ **Речниковият състав включва:**

- **Активен речник** – най-устойчивите във времето думи, които се употребяват от всички говорещи един език или пък са присъщи за специализирания език на работещите в дадена област на науката, обществения живот или производството. Думи от активния речник на българския език са: *хляб, вода, храна, къща, стол, маса, легло, дете, мъж, жена* и т.н., както и думите от специализираната лексика на медиците или на финансистите например.
- **Пасивен речник** – думи, които се употребяват по-рядко и не присъстват в активния речник на хората в даден момент от развитието на езика и обществото.

▶ **Думите, които постепенно излизат от активния речник** и най-напред преминават в пасивния речник, а по-късно се забравят, защото означаваните с тях предмети изчезват от бита на хората, се наричат ***историзми***. Историзми са например думите *софра* (ниска кръгла маса), *литак* (женска дреха от Шопския край), *антерия* (къса връхна дреха).

▶ **Думите, които минават в пасивния** речник не защото предметите, които означават, изчезват, а защото тези предмети постепенно започват да се наричат с други думи, се наричат ***архаизми***. Например вм. архаизмите *мир* и *бран* днес се употребяват съответно думите *свят* и *война*.

▶ **Новите думи, които навлизат в езика** вследствие на политическото, икономическото и технологичното развитие на обществото, се наричат ***неологизми***. Неологизмите може да са новосъздадени думи (напр. *видеотехника, аудиозапис* и т.н.) или най-често – новозаети думи (напр. *офис, пиар, мениджър, фитнес* и т.н.).

▸ Думи от **гръцки**: *геометрия, драма, идол, икономия, климат, молив, трапеза, физика* и др.

▸ Думи от **латински**: *адвокат, алиби, баня, бъклица, бивол, дисаги, комин, култура, лекция, литература, ракла* и др.

▸ Думи от **турски**: *акъл, буламач, кадем, кеф, комшия, майтап* и др.

▸ Думи от **руски**: *задача, мушка, нахален, неприязън, сложен* и др.

▸ Думи от **френски**: *балет, гардероб, десант, идеал, инспектор, мода, режим, сеанс* и др.

▸ Думи от **немски**: *лагер, рота, шаблон, мащаб, шахта* и др.

▸ Думи от **италиански**: *грация, капитал, алио, пиано, салата, фабрика* и др.

▸ Думи от **английски**: *бизнес, бойкот, бойлер, миксер, спорт, треньор* и др.

▸ **От гледна точка на своя произход думите в езика биват *домашни* и *чужди*.**

▷ **Домашните думи** в българския език са наследени от езика на българите, живели векове назад във времето. По произход те са:

– **славянски** (по-голямата част от домашните думи): *агне, баба, бряг, бреза, вода, връх, вълк, вяра, гора, град, грях, дух, душа, дъб, дядо, езеро, живот, земя, име, камък, круша, леща, майка, море, мъдрост, орел, орех, поле, планина, поток, просо, пшеница, радост, река, свобода, сила, скала, слава, смърт, сокол, слива, хляб, ябълка* и т.н.;

– **прабългарски** (много малко на брой): *белег, бисер, болярин, Боян, бъбрек, делва, калпак, капище, Кузман, кумир, сан, сукман, хан; Чавдар, чертеж, шавàр* (тръстика), *шейна*.

▷ **Чуждите думи** в езика навлизат в различни периоди в резултат на икономическите и културните връзки между българите и други народи.

– **Заемки** – чужди думи – названия на предмети или понятия, нови за бита и културата на българите, които с течение на времето стават част от българския език. От заемките по българските словообразователни модели започват да се създават сродни думи, поради което понякога е трудно да се направи разграничение между домашни думи и заемки. Най-много заемки в българския език има от гръцки, латински, турски, руски, френски, немски, италиански и английски.

– **Чуждици** – чужди думи, които дублират вече съществуващи в езика думи. Например *регион* (област), *консенсус* (съгласие), *корекция* (поправка), *шоу* (представление), *мерси* (благодаря) и т.н.

– **Интернационална лексика** – думи, които най-често са латински или старогръцки по произход, но поради обмена на информация и сътрудничеството между различните народи се употребяват във всички съвременни езици. Такива думи са например *физика, химия, атом, логика, граматика* (от гръцки); *университет, факултет, студент, школа, аудитория* (от латински); *сюжет, пейзаж, режисьор, актьор* (от френски); *футбол, баскетбол, хокей, бокс, спринт, мач* (от английски) и т.н.

10

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 7.

Можем да различим два вида чужди думи в нашия език: едни, които допринасят (или са допринесли в миналото) за обогатяването му и са внедрени или могат да се внедрят в общонародната или професионалната практика, и други, които са непотребни и дори вредни за езика ни (тъй като той си има хубави точни свои съответствия срещу тях) и са трудно усвоими от по-широките среди. Първият вид чужди думи се наричат **заемки**, а вторият – **чуждици**. Така например думи от чужд произход, като *физика, философия, математика, граматика, конституция, демокрация, република, университет, министър, партия, сцена, машина, мода* и мн. др., са напълно установени културни заемки в нашия език, срещу които би било безсмислено и неоправдано да се води борба. Като пример за непотребни чуждици може да се посочат думи като *уровен, стриктно, реставрирам, констатирам, осторожен, немедлено, успеваемост, начиная* и мн. др. Разбира се, точно разграничение между заемки и чуждици в много случаи е трудно да се направи. Борбата за чистотата на националния език е борба срещу употребата и проникването на непотребни елементи от чуждоезичен произход. Когато тази борба има характер на организирано движение, тя се нарича **пуризъм**.

По „Из историята на нашето езиково строителство“, Любомир Андрейчин

1 Като имате предвид информацията от текста, опитайте се да напишете свои дефиниции на понятията *заемки* и *чуждици*.

2 Срещу всяка от цитираните в текста чуждици запишете съответстващата ѝ по значение българска дума (или израз) от посочените по-долу.
установявам; започвайки; като се започне; незабавно; предпазлив; равнище; успех в училище; възстановявам; точно

3 В текста са употребени домашните думи *борба, вид, дума, език, среда, чистота*. Направете им морфемен →

► Един от учените, които имат най-голям принос за запазването на чистотата на българския език, е д-р **Иван Богоров**. Той има значителни заслуги за опазването на националния облик на нашия език преди Освобождението и в първите години след Освобождението. Той е допринесъл например да се запазят в нашия общонароден език народни думи като *кът, верига, смет, печалба* вм. турските *кьоше, синджир, боклук, кяр*. От друга страна обаче, той предлага да се заменят с несполучливи новоизковани от него думи такива международни думи като *история* – с *бивалица, поща* – със *сновалка*, и др. Богоров е въвел и някои сполучливо съставени нови думи, като *вестник, часовник, чакалня* и др., и е предпазил по този начин езика ни от загнездване на чужди думи за означаване на тези понятия.

Любомир Андрейчин, „Из историята на нашето езиково строителство“

► **Академик Александър Теодоров-Балан** е полагал усилия в течение на повече от седем десетилетия за запазване на чистотата на родния език. В голям брой статии, пръснати из различни списания и вестници, той не само обръща внимание върху излишни чуждици в нашия книжо-

вен език, но и със самия език на своите творби показва как може да се води на практика борба срещу чуждите езикови влияния. На неговото словотворно умение са плод и няколко десетки думи, възприети днес напълно в нашия книжовен език, като например *верски, възглед, гледище, дейност, заплаха, излет, излетник, изтъкна, летовище, общувам, предимство, предходен, поява, становище, съответен, съвпадеж, творба, украса, усет, хижа* и др. С тези думи са заместени напълно сполучливо редица чужди думи: *религиозен, взгляд* (рус.), *гледна точка* (рус. точка зрения), *деятелност, екскурзия, екскурзиант, курорт, преимущество, предшествуващ, появление, съответствуващ* и др.

Любомир Андрейчин, „Из историята на нашето езиково строителство“

анализ и запишете колкото се може повече сродни думи на всяка от тях.

4 Докажете, че домашните думи, посочени в условието на задача 3, са многозначни, като всяка от тях включите в поне две изречения, в които тя да проявява по едно от своите значения.

5 В текста са употребени заемките *практика, елементи* и *характер*. Потърсете значенията им в тълковния речник. Докажете, като съставите изречения, че тези думи в определени контексти може да се заменят съответно със следните домашни думи: *опит, част, нрав*.

6 В текста са употребени прилагателните имена *културен* и *национален*. Докажете, че тези прилагателни имена са образувани по български словообразувателен модел. За целта запишете колкото се може повече прилагателни имена в м. р. ед. ч., които да съдържат корен и наставка ***-ен***.

7 Запишете заемките – съществителни имена, от които са образувани прилагателните имена *културен* и *национален*. Какви са съответствията на тези съществителни имена в чуждия език, който изучавате? Запишете ги.

8 Напишете кратък свързан текст, в който да бъдат употребени посочените по-долу думи в подходящи форми. След като напишете текста си, потърсете в него и други чужди по произход думи. Подчертайте ги и устно обяснете значението им.

> *Блог* – уебсайт на автор, където той прави публикации на определена тема. Редът е обратно хронологичен, т.е. последно публикуваният постинг излиза пръв.
> *Сайт, уебсайт* – съвкупност от страници в интернет, обединени от обща тема и с един домейн.
> *Домейн* – име, с което се разпознава даден сайт в интернет.
> *Пост* – публикация във виртуалното пространство.

11 ЗВУКОВИ ПРОМЕНИ В ДУМАТА

▶ Когато говорим, в потока на речта при формите на една и съща дума или в корена на сродни думи настъпват различни **звукови промени**.

▶ **Независимо от това как се произнасят в конкретни думи, морфемите в българския език се пишат по един и същи точно определен начин.** Нарушаването на този принцип води до **груби правописни грешки**:

– писане на буква за **беззвучна съгласна** (*п, ф, к, т, ш, с*) вместо буква за звучна съгласна (*б, в, г, д, ж, з*) при обеззвучаване и обратното – при озвучаване;

– писане на буква за **тясна гласна** (*ъ, и, у*) вместо буква за широка гласна (*а, е, о*);

– писане на *и* вместо *й* и обратното;

– **изпускане** на буква или **добавяне** на излишна буква.

▶ **Често нарушавани правописни правила са:**

– писане на *а* вместо *ъ* и обратното в думи с **непостоянно Ъ**;

– писане на *-ър-* и *-ъл-* вместо *-ръ-* и *-лъ-* и обратното в думи с **подвижно Ъ**;

– писане на *-т-* вместо *-тт-* и обратното (правило за **двойно Т**);

– писане на *-н-* вместо *-нн-* и обратното (правило за **двойно Н**);

– писане на *я* вместо *е* и обратното (правило за **променливо Я**).

▶ При по-небрежен изговор гласната *и* изпада от някои думи: *вашите* [*ваште*], *камион* [*кам`он*], *милиард* [*мил`ард*], *милион* [*мил`он*], *нашите* [*наш`те*], *павилион* [*павил`он*]. Запомнете правописа им!

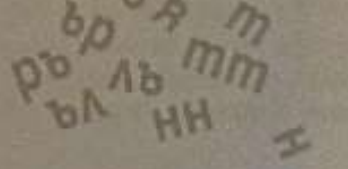

▶ **Внимавайте в правописа** на думи като:
– *пиано* (музикален инструмент – *Той свири на пиано.*) и *пияно* (опиянено – *Момчето беше като пияно от щастие.*);

– *образование* (придобити знания – *Той има висше образование.*) и *образуване* (нещо, което се е образувало – *Сталактитите са скални образувания.*);

– *обращение* (движение на парични средства – *В обращение е пусната нова банкнота.*) и *обръщение* (призив към някого – *Президентът ще отправи обръщение към нацията.*);

– *сарма* (ястие – *Много обичам сарми със зелеви листа.*) и *сърма* (златисти или сребристи нишки за бродиране – *Дрехата му беше обшита със сърма.*).

▶ **Запомнете правописа** на следните сродни думи:

– с *о* и *у* в началото:

осмивам	*усмивка*
осмян	*усмихвам се*
окраска	*украсявам*
оказвам (помощ)	*указвам (посока)*

– с *ъо* и с *ую* в средата:

двоеточие	*двуетажен*
двоумя се	*двуличен*
двояк	*двусричен*
скулптура	*скулптор*

▶ Думите *бульон, каньон, кувьоз, медальон, миньор, падьом, пеньоар, фотьойл, шофьор* са чужди по произход. Запомнете, че се пишат с *-ьо-* в средата.

▶ Думите *дизайн, доайен, имейл, конвейер, майор, пайети, папийонка, пейзаж, плейър, прийом, райе, район, тийнейджър, фоайе* са чужди по произход. Запомнете, че се пишат с *-й-* в средата.

▶ **Запомнете правописа на думи от чужд произход**, съдържащи звукосъчетанията [**иа**], [**ийа**], [**еа**], [**ейа**]:

– **в средата** на такива думи се пишат буквените съчетания *-иа-*, *-еа-*: *азиатец, идеален, медиана, колониален, италианец, сицилианец, маниак, индианец, гениален, идеален, индустриален, нотариален, пиано, социален;*
– **в края** на техни сродни думи се пишат буквените съчетания *-ия-*, *-ея-*: *Азия, идея, медия, колония, Италия, Сицилия, мания, Индия.*
Изключение правят думите *християнин, християнски, плеяда, софиянец, софиянка.*

▶ **Запомнете как се пишат** следните думи от чужд произход:

– с *а* в средата:
бракма, каварма, калъф, карначе, карфица, лавина, мармалад, пастърма, пицария, саздърма, сачма

– с *ъ* в средата:
калдъръм, фъстък

– с *о* в средата:
боклук, експлоатация, какофония, кроше, тротоар

– с *у* в средата:
акумулатор, аргумент, кенгуру, кумир, кураж, курбан, пунктуация, руло, скулптура, техникум, умък

– с *е* в средата:
акордеон, бретон, вентил, ешелон, инженер, лазерен, пиедестал, сешоар, тенекеджия, теоретичен

– с *и* в средата:
еликсир, коригирам, паникьосвам, привилегия, риалити

– с *ф* в средата:
асфалт, сфера, трансфер, чифт

11

Прочетете текстове А и Б и решете задачи 1 – 4.

Текст А

Боянската църква, извесна като един от най-съвършените и изцяло запазени християнски паметници на източноевропейското средновековно изкуство, се намира на осем километра от София в полите на Витоша, сред огромните дървета на потънъл в зеленина двор.

Историята на храма, посветен на св. Николай и св. Пантелеймон, ни одвежда към далечния X век, когато на това място е била изградена малка църквичка. През XI век там е имало укрепление, което е играло важна роля във войните с Византия. По-късно, през XIII век, по волята на севастократор Калоян – владетел на Средец (средновековното име на София), старата църква била разширена, до нея била издигната нова двуетажна църква и двете били богато изуграфисани отвътре. В началото на XIX век към т.нар. „Калоянова" църква била добавена още една пристройка.

Из интернет

Текст Б

Църквицата „Свети Никола" бе построена още в XI век. Тя бе преживяла дните на ромейското иго като дребен, ала ярко блещукащ факел в мрака на робията..

Племенникът на великия Калоян, едноименникът му севастократор, бе пожелал да спре внимание и на този старинен параклис.

И сега, когато Бояна бе станала любимото му обиталище, средище на малката, независима област, църквата „Свети Никола" трябваше да се разшири и украси като семейна църква – гробница на севастократорското семейство.

Залепени към западната стена на старата църква, сега бързо се издигаха стените на новата, посветена на свети Пантелеймона, която за разлика от първата бе двукатна и напомняше много крепостната църква на Асеновград.

Горният кат бе отреден за божествена служба, а долният бе предназначен за гробница. За горния кат се отиваше по дървена стълба, долепена към южния зид, където се намираше вратa, както на западната стена.

По „Последният Асеновец",
Фани Попова-Мутафова

Запомнете как се пишат някои често употребявани думи с непроверяем правопис:

– **с представка** *о-*

обида
обожествявам
огорчавам (се)
огъвам (се)
одухотворявам
оживен
окаян
олекотявам
омагьосвам
омаловажавам
омаломощавам (се)
оприличавам (се)
опустошавам
орязвам
осмелявам се
осмислям
осуетявам
оцелявам

– **с представка** *у-*

убеждавам (се)
убода (се)
увенчавам
увивам (се)
увисвам
увличам (се)
угрижвам се
удава ми се
удивявам (се)
улучвам
уморявам (се)
умърлушен
унаследявам
унищожавам
уповавам се
упълномощавам
услаждам се
учудвам (се)
уцелвам

1 В текст А са допуснати 13 правописни грешки. Препишете текста, като ги отстраните. Коя е причината, поради която може да се допусне всяка от тях?

2 Текст А и текст Б имат обща тема. Формулирайте я писмено. Запишете какво от информацията в текст А се повтаря и в текст Б. А кое в съдържанието на двата текста е различно?

3 Разменете си тетрадките със съседа си по чин и проверете решенията си на задача 2 по отношение на съдържанието и на правописа.

4 В текст Б са употребени думите *племенник, едноименник, обиталище, крепостна, двукатна.* Каква правописна грешка може да се допусне във всяка от тях? Докажете, че правописът на част от тези думи може да се провери.

5 Определете типа на грешката, допусната в думите от всяка група. Препишете думите правилно. Ако имате колебания, направете справки в правописния речник.

А. *анцунг, впредвид, възспирам, компроментирам, опастност, подтискам, предтекст, пуберитет*

Б. *безпорно, експлодирам, кьополу, оргинал, отверка, патлажан, потиквам, тенжера*

В. *айран, бемка, бомбандирам, браузер, въплащавам, еденица, жирав, едентичност, конфорт, кремвири, каранфил, комфитюр, немърлив, непромукаем, препядствие, същисан, скулптур*

6 Думите *айсберг, безскрупулен, детектив, дузпа, суитшърт, полилей, сешоар, съоръжение, тийнейджър* имат особен правопис. Включете ги в изречения.

7 Запишете думите, които носят посочените по-долу значения. Ще откриете, че всички те съдържат буквеното съчетание *-зс-*. Устно обяснете защо.

който няма сили, който няма смисъл, който няма съвест, скачам навън, излизам със скок, вземам бързо със сила, дръпвам, почвам да скърцам неочаквано, проучвам подробно с наблюдения и опити, слушам докрай, ставам студен, който не е съсредоточен

12 ДУМАТА – ЗНАЧЕНИЕ И ПРАВОПИС (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете текстовете и изпълнете задачи 1 – 8.

Текст А

На тържествена церемония в централата на ЮНЕСКО в Париж кметът на Копривщица получи сертификат за вписване на събора в Списъка на ЮНЕСКО, представящ културното наследство на Европа, съобщиха от БТА. След чипровските килими, бистришките баби, нестинарските танци и обичая Сурва сега световно признание получи и Съборът на народното творчество в Копривщица.

Съборът се провежда през пет години в местността Войводенец и има конкурсен характер. В събора участват свирачи, разказвачи на народни предания, групи за народни обичаи и др. Участниците трябва да представят програми, основани на фолклора от областта, от която идват. Интересен факт е, че сред участниците има и чуждестранни групи, пресъздаващи български народни танци и обичаи. Вероятно световната популярност на фестивала също е допринесла за престижното признание.

Из интернет

Текст Б

Първите звуци зашумяха като дълбока и продължителна въздишка и полека-лека загаснаха, сякаш потънаха в едно безкрайно море от страсти и скърби. После отново по-тъжно и по-високо се подеха, падаха на сърцето, взимаха душата и като вълшебни и дивни сънища я унасяха и увличаха в своите леки вълни. Всички се спогледаха и сякаш всички разбраха своите потайни мъки... Свирецът беше пребледнял... А кавалът все повече и повече унасяше. Той хващаше най-тънките, най-нежните и най-потайните желания и скърби на душата, разтапяше я в своите дивни звукове и говореше, говореше и разказваше нещо умилително, безкрайно тъжно, но тъй хубаво и тъй чисто!

И от един път свърши. Менците на тезгяха отгласиха последния звук...

Една минута никой не продума.

Из „Летен ден", Елин Пелин

▶ **Неутрална лексика** – думи, които не изразяват отношение или емоция.

▶ **Експресивна лексика** – думи, които изразяват отношение или емоция и които придават образност на речта.

Повечето думи в зависимост от контекста, в който са употребени, могат да придобият експресивна функция.

Например в изречението *Това дърво е много старо – на повече от триста години* думата *дърво* е употребена в своето пряко значение и е неутрална.

В изречението *Той е истинско дърво – не знае как да се държи на обществено място и не може да каже две думи накръст* думата *дърво* придобива експресивни функции и изразява негативно отношение към този, за когото се говори.

1 Към коя сфера на общуване се отнася всеки от текстовете? Обосновете се чрез кратък писмен текст.

2 В кой от двата текста преобладава неутрална и в кой – експресивна лексика? Обосновете се, като попълните в тетрадките си таблица по посочения модел.

Лексика	Текст А	Текст Б
Неутрална		
Експресивна		

3 В текст А са употребени доста чужди по произход думи. Открийте поне пет от тях и запишете значенията им. Ползвайте тълковен речник или речник на чуждите думи.

4 В текст Б са употребени само три чужди по произход думи. Открийте ги, като имате предвид следната информация за произхода и значението им:

- от турски, народен духов инструмент – дървена тръба с няколко дупки, отворена в двата края;
- от латински, единица мярка за време, която е равна на една шестдесета част от часа и се разделя на шестдесет секунди;
- от персийски през турски, закрепена маса за работа в работилница или магазин.

5 Опитайте се да обясните защо в текст А има много повече чужди по произход думи, отколкото в текст Б.

6 В текст Б ключова за темата на откъса от Елин-Пелиновия разказ „Летен ден" е думата *звуци (звукове)*. Запишете изразите, чрез които са характеризирани звуците на кавала. В пряко или в преносно значение са употребени те?

7 Как бихте характеризирали мелодията, описана в текст Б – като скръбна или като весела? Обосновете отговора си, като запишете експресивни думи, които изразяват сходни емоции, приписани на тази мелодия.

8 Какви грешки може да бъдат допуснати в правописа на думите *участници, чуждестранни, дълбока, продължителна, безкрайно*? Направете морфемен анализ на думите, за да обясните правописните им особености.

II КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Неутрална лексика – включва думи, които не подсказват личното отношение на говорещия към нещата, назовани с тях.

Експресивна лексика – включва думи, които не само назовават нещо, а и изразяват личното отношение на говорещия към него, желанието му да усили даден признак, да придаде образност на речта си или да изрази емоция.

Активен речник – най-устойчивите във времето думи, които се употребяват от всички говорещи един език или пък са присъщи за специализирания език на работещите в дадена област на науката, обществения живот или производството.

Пасивен речник – думи, които се употребяват по-рядко и не присъстват в активния речник на хората в даден момент от развитието на езика и обществото.

Домашни думи – в българския език са наследени от езика на българите, живели векове назад във времето.

Заемки – чужди думи – названия на предмети или понятия, нови за бита и културата на българите, които с течение на времето стават част от българския език.

Чуждици – чужди думи, които дублират вече съществуващи в езика думи.

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

III

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- какво представлява наклонението на глагола
- кои са формите на изявително, условно и повелително наклонение
- какво представлява преизказването и кои са глаголните форми за преизказване
- как глаголните времена се съчетават в системи и каква е употребата на тези системи

- да правите морфологичен анализ
- да използвате уместно глаголните форми за време

13 НАКЛОНЕНИЕ НА ГЛАГОЛА
ИЗЯВИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

▶ **Наклонение на глагола** – **съвкупност от форми на глагола, чрез които говорещият може да предава *отношението си към действието***, означено с глагола сказуемо в изречението.

В българския език се различават три наклонения:
- **изявително наклонение** (индикатив);
- **повелително наклонение** (императив);
- **условно наклонение** (кондиционал).

▶ **Изявителното наклонение е наклонението на фактите.** С формите за изявително наклонение говорещият потвърждава, отрича или пита за някакъв факт:

Днес времето тук е лошо. (Говорещият твърди.)
Вчера не валя. (Говорещият отрича.)
Вали ли при вас? (Говорещият пита.)

Изявителното наклонение има форми за всички глаголни времена за 1, 2 и 3 л. в ед. и мн. ч. и е **основното наклонение за всички типове текстове:** медийни, научни, официално-делови, художествени, разговорни.

▶ **Повелителното наклонение е наклонението на заповедите, молбите, съветите:**

Побързайте!
***Помогни** ми!*
***Нека да спрем** за малко!*
***Не яжте** късно вечер.*
***Хайде да тръгваме** вече.*

Присъщи за повелителното наклонение са специалните **повелителни глаголни форми**, наречени още ***императивни***.

▶ **Условното наклонение е наклонението на предположенията.** Чрез формите му говорещият представя действията като възможни при определени условия:

***Бихме дошли**, ако не вали.*
*Ти **би ли ми помогнал**, ако можеш?*
***Бих го взел** с мен, стига да иска.*

Характерни за условното наклонение са специалните форми на глагола ***съм***: ***бих, би, бихме, бихте, биха***.

▶ **Всички** глаголни форми за време, които познавате, **са форми за изявително наклонение**.

▶ Формите за **сегашно, минало свършено** и **минало несвършено** време са ***прости***:
- **сегашно време:** *ходя, ходиш, ходи...*
- **мин. св. време:** *ходих, ходи, ходи...*
- **мин. несв. време:** *ходех, ходеше, ходеше...*

▶ Формите за **минало неопределено** и **минало предварително** време са ***сложни***:
- **мин. неопр. време:** *съм ходил, си ходил, е ходил...*

▷ **мин. предв. време:** *бях ходил, беше ходил, бечие ходил...*

► Формите за **бъдеще време в миналото** са ***сложни:*** *щях да ходя, щеше да ходиш, щеше да ходи...*

► С формите за **изявително наклонение** говорещият изразява:
▷ или че **казаното е истина**,
▷ или **че е свидетел** (очевидец) на това, за което говори.

► С формите на изявително наклонение **може да се изрази всичко**, което изразяваме с формите за останалите наклонения.

Не си лягайте *късно!*
(повелително наклонение)
Не искам *да* ***лягате*** *късно.*
(изявително наклонение)

Бих *ти* ***купил*** *тези обувки, ако имаше твоя номер.*
(условно наклонение)
Щях да *ти* ***купя*** *тези обувки, ако имаше твоя номер.*
(изявително наклонение)

Бих дошъл*, ако ме поканят.*
(условно наклонение)
Ще дойда*, ако ме поканят.*
(изявително наклонение)

Коя е последната книга, която прочетохте? Представете автора ѝ, творчеството му и самата нея в текст с глаголни форми в изявително наклонение.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Четенето, или по-скоро умението и желанието за четене, не се предават наследствено. Въпреки че би било чудесно. Те се възпитават.

В началото ни привличат интересни и живи истории, най-вече приключенски. С течение на времето вкусът към четивото се изостря. Вече не ни задоволяват приключенски книги. Или поне това не е основният елемент, който води търсенето ни. Следим много други фактори – стила на писане, богатството на езика или на изградените сюжети, темите в книгата, идеите, които авторът развива. Защото всеки читател възприема една книга по различен начин – заради уникалността на личността и на интересите.

За някои четенето е загуба на време. Занимаване на съзнанието с измислени или безполезни неща. Но всъщност четенето е възпитаване на сетивата, трениране на уменията ни да обработваме информация, да допълваме и да доизмисляме там, където са оставени празнини. И най-вече – четете, за да мечтаете.

Из интернет

1 Какво наклонение на глагола преобладава в текста? Какво отношение предава авторът на текста към казаното от него чрез формите на това наклонение?

2 Препишете всички глаголи от текста и определете техните лице, число, спрежение, време и наклонение.

3 Какъв е типът на текста? Обосновете се кратко.

4 Посочете три аргумента в подкрепа на мнението на автора, че четенето е ценно умение.

5 В текста са употребени няколко заемки. Открийте ги и ги запишете. Потърсете значенията им в тълковен речник. Съставете изречения с три от тях.

6 Прочетете текста на глас и си направете запис. Прослушайте записа внимателно. Има ли думи, които ви затрудняват при четене? Запишете ги. Постарайте се да обясните защо са ви затруднили.

14 НАКЛОНЕНИЕ НА ГЛАГОЛА
ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ

▷

► **С формите за повелително наклонение говорещият изразява желанието си събеседникът** (слушащият):
- ▷ **да извърши някакво действие:** *Затвори вратата!*
- ▷ **да прекрати дадено действие:** *Спри да говориш!*
- ▷ **да не предприема дадено действие:** *Не ходете без шапка през зимата.*

► Формите за повелително наклонение се наричат **повелителни** или още императивни форми на глагола. Те не се променят по време и са **прости** и **сложни**.

Прости повелителни форми (само за 2 л. ед. и мн. ч.)	**Сложни повелителни форми**
Образуват се от **формите на глаголите за *сегашно* време** с помощта на:	
► **наставките** *-й, -и* за формите за 2 л. ед. ч.: *отива-**й**, пе-**й**, игра-**й*** *чет-**и**, говор-**и**, каж-**и***	► **частицата *нека*** + сег. време ***Нека** отида и аз, мамо!* ***Нека** те кажат защо!*
► **наставките** *-й, -е* за формите за 2 л. мн. ч.: *отива-**й**-те, пе-**й**-те, игра-**й**-те* *чет-**е**-те, говор-**е**-те, каж-**е**-те*	► **частицата *да*** + сег. време ***Да** станем! **Да** каже Иво!* ***Да** вземем ягоди.*
	► **частиците *нека* + *да*** + сег. време: ***Нека да** му дадем шанс!*
***Отрицателни* повелителни форми – образуват се:**	
► с **частицата *не*** + повелителна форма: ***Не** ходи/**не** ходете там!* ***Не** се смей/**не** се смейте!*	► с **частиците *нека* + *не*** ***Нека не** питаме толкова!*
► с формите ***недей*** (***недейте***) + ***да*** + формите за 2 л. ед. или мн. ч за сег. време: ***Недей да** правиш така!* ***Недейте да** преписвате!*	► с **частиците *да* + *не*** ***Да не** ходим там сега!*
	► с **частиците *нека* + *да* + *не*** ***Нека да не** бързаме!*

⚠

С **формите за повелително наклонение** изразяваме следните речеви действия:

► **заповядваме:**
Спри! Чакайте!
► **правим предложение:**
Хайде да отидем на кино.
► **отправяме покана:**
Заповядайте ни на гости!
► **даваме инструкции:**
Завийте първо наляво.
► **молим учтиво:**
Кажете ми, моля, кой автобус отива до гарата.

⚠

За да разграничаваме формите за повелително наклонение с частицата ***да*** в изречението от глаголните форми със съюза ***да***, се **опитваме да прибавим частицата *нека*** пред съчетанието с ***да***.

► **Ако се получи** нормален израз, това е форма за повелително наклонение:
Да отидем и ние! → ***Нека** да отидем и ние!*

► **Ако не се получи** нормален израз, това не е форма за повелително наклонение:
Искаме да отидем и ние. → ***Нека** искаме да отидем и ние.*

При глаголите с повелителна форма с наставка *-и* **ударението винаги е върху наставката**: *четѝ, кажѝ*.

Изговор *чѐти, кàжи* и др. е неизискан, просторечен и противоречи на правоговорните правила.

Груба грешка е да се каже:

~~*Недей казвай*~~ вм.
Недей да казваш
~~*Недейте говорете*~~ вм.
Недейте да говорите

Терминът **императивна форма** идва от латински, където ***imperò*** означава *командвам, нареждам*. Оттам идва и *император – върховен главнокомандващ* в Римската империя. Българското съответствие на латинското ***imperò*** е *повелявам* със синоними *нареждам, заповядвам*.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 5.

Ако забележите някъде из сайта грешки (правописни, стилистични, логически...), можете да ни помогнете чрез връзка „Съобщете за грешка, оплачете се", която се намира под всяка статия в пълната версия на статиите (видима е само за регистрираните). Ако се отнася за конкретно изречение, изберете съответния текст, после натиснете Ctrl+Enter. В прозореца, който ще се отвори, напишете в какво се състои грешката (селектираният текст няма да се вижда в прозореца, но ще го получим).

Из интернет

1 Прочетете текста и препишете повелителните глаголни форми. Срещу всяка от тези форми запишете каква е – проста или сложна.

2 Срещу всяка от повелителните форми запишете всички останали възможни повелителни форми.

3 Препишете глаголите в текста, които са в изявително наклонение. Срещу всеки от тях запишете всичките му възможни повелителни форми – прости, сложни, отрицателни.

4 Съставете изречения с 5 от повелителните форми, които написахте: по 2 с прости и по 2 със сложни повелителни форми, както и 1 изречение с отрицателна повелителна форма с *недей*.

5 Какво речево действие изразяват повелителните форми от текста? Обосновете се с 1 – 2 изречения.

6 Потърсете в интернет рецептата за приготвяне на любимото си ястие или лакомство и я запишете. Форми в какво наклонение преобладават в текста? Извадете повелителните глаголни форми от рецептата и ги запишете.

7 Представете си, че край дома ви ви спира турист, който иска да стигне до забележителност във вашето населено място. Обяснете му как да стигне, като използвате предимно повелителни форми.

бих

15 НАКЛОНЕНИЕ НА ГЛАГОЛА
УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ

▷

► **С изреченията в условно наклонение говорещият предполага, че *дадено действие е възможно при определени условия*:**

*Утре **бихме отишли** да поплуваме, ако не вали.*

► **Формите за условно наклонение се образуват със специални форми на глагола *съм* – *бих, би, би*** (за ед. ч.) и ***бихме, бихте, биха*** (за мн. ч.) с добавяне на форми за минало свършено деятелно причастие:

*Никой не **би предположил**, че си казал това.*
*Тя **би постигнала** много повече, ако беше спокойна.*

► Изреченията с условно наклонение обикновено са сложни, когато изказваме **предположения**, като:

– простото изречение с формата за условно наклонение **представя дадена ситуация като възможна**: *Бих решил задачата,...*;
– простото изречение с формата за изявително наклонение **представя условията, при които може да се случи нещо**: *...ако знаех тази теорема.*

► Освен предположения с изречения в условно наклонение изразяваме още:

– **учтива молба:** *Извинете, бихте ли се преместили?*
– **позволение за нещо:** *Бих ли могъл да кажа нещо?*
– **покана:** *Бихте ли опитали от нашите продукти?*
– **учудване, изненада:** *Кой би казал, че това си ти?*

► Изреченията в условно наклонение са **предпочитани при изразяване на учтива молба** вместо формите на повелителното наклонение:

Бихте ли ми казали къде е спирката?
вм. *Кажете ми къде е спирката.*

► Информацията, предадена чрез условно наклонение, **може да се предаде и с *изявително* наклонение**.

***Бих дошъл** с удоволствие, ако можех.*
(условно наклонение – изтъква се по-силно условието)
***Щях да дойда** с удоволствие, ако можех.*
(изявително наклонение – изтъква се, че действието не е осъществено)

+

► Формите на глагола ***съм*** за условно наклонение съвпадат звуково и писмено с формите на глагола ***бия*** за минало свършено време: те са омоними.

► Има и прости форми за условно наклонение. Те се образуват с наставките ***-ява(м), -я(м), -ва(м)***:

търпя-вам, яд-вам,
отив-вам, прав-вам.
Да знам, че скоро ще пристигнем, търпявах (= бих търпял) *глад.*

В съвременния книжовен език те са вече архаизми, но може да ги срещнете в по-стари художествени текстове.

⚠

Не забравяйте, че във формите за мн. ч. на миналите деятелни причастия от глаголи с променливо ***Я*** се пише и се произнася ***Е***:

бихме	*вървели*
бихте	*пели*
биха	*търпели*

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 3.

Ако можех, всичко бих ти дал –
късче от небето и земята.
Дните си докрай бих изживял
между истината и лъжата.
Ако можех, всичко бих ти дал –
смъкнал бих звездица от небето.
Бих открил свещения Граал
без умора и тъга в сърцето.
Ако можех, всичко бих ти дал,
само ти да си щастлива.
По далечни пътища вървял,
помня младостта игрива.
Ако можех, всичко бих ти дал.
Даже от света да си отида –
ще е жива светлата печал
обичта в очите ти да видя.

Недялко Чалъков

В текста се споменава свещеният Граал. Разделете се на екипи, открийте в интернет информация за легенди, свързани с него, и преразкажете една от тях в рамките на два-три абзаца (10 – 15 изречения).

Представете си, че сте екскурзовод и предлагате на туристи да разгледат 2 – 3 забележителности там, където живеете. Подгответе се да представите устно своята беседа. Използвайте в нея форми за условно наклонение, за да спазите правилата за учтиво общуване.

1 Открийте и запишете формите за условно наклонение в стихотворението. Срещу всяка от тях запишете глагола, от който е образувана съответната форма.

2 Препишете текста, като преобразувате формите за условно наклонение във форми за изявително наклонение в бъдеще време. Върху какво се набляга с формите за условно и върху какво – с формите за изявително наклонение?

3 В текста има една сложна форма за повелително наклонение. Открийте я и я запишете. Докажете, че това е форма за повелително наклонение. Преобразувайте я във форма за условно наклонение.

4 Напишете покана към своите съученици за предстоящо събитие в училище. Използвайте в поканата форми за условно наклонение.

5 Представете си, че сте в театър или на кино, но човекът пред вас ви пречи да виждате добре. Напишете кратък текст диалог от 3 – 4 реплики, за да помолите господина пред вас да ви позволи да виждате по-добре. Използвайте формули за учтивост и форми за условно наклонение.

16 ПРЕИЗКАЗНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ

▷

► **С преизказните глаголни форми говорещият съобщава нещо по думите на друго лице**, т.е. преизказва нещо, вече казано от друг.

▷ За да има преизказване, **трябва преди това да е имало друго изказване**:
Чух, че директорът наказал побойниците.
Баща ми каза, че ако уча, щял да ми купи лаптоп.

▷ За да преизказваме, използваме **форми на двете минали деятелни причастия** – свършено и несвършено, които в м. р. ед. ч. завършват на **-л**: *ходил, ходел; чел, четял*. Те се употребяват като сказуеми самостоятелно или в съчетание с други форми на глаголите: *казал, бил казал, щял да каже, щял бил да каже.*

► С преизказните форми се предават **отдавна минали събития** или изобщо събития, на които говорещият не е бил очевидец.
*Хан Крум **влязъл** в днешна София през 811 г.*

► Когато преизказва, говорещият може да изразява и **съмнение и недоверие в нечии думи**:
*Да бе! Не ме **бил видял** той...*

► Преизказните форми са типични за **народните приказки** и за останалите **фолклорни текстове**:
***Имало** едно време...*

► В **художествен текст** преизказни форми се използват, когато повествователят или някой герой въвежда в собствения си разказ нечий чужд разказ или изказване:
*Това лято ми се замоли **да съм я пуснел** да иде да жъне.* (Й. Йовков)

► В **медиен текст** преизказните форми се употребяват ограничено – най-често в заглавията на текстове за изразяване на **съмнение и недоверие в нечие изказване**:
Министрите в новия кабинет щели да се обсъждат чак на 3 май.

⚠

Разпознаване:

1 **Открийте сказуемото** в изречението.

2 Ако то се състои от **една дума** и тя е **причастие на -л**, то сказуемото е изразено с преизказна форма.
Живели един дядо и една баба. Дядото ходел на реката за риба, а бабата шетала и готвела в къщата.

3 Ако сказуемото се състои от **повече от една дума и първата от тях е причастие на -л**, то сказуемото е изразено с преизказни форми.
Марин щял да ходи на айкидо.

▶ Най-често преизказните глаголни форми са в **3 л. ед.** и **мн. число**.

▶ С преизказните глаголни форми **може да се изразят всички глаголни времена**:

- **мин. св. вр.:** *ходил, ходили*;
- **мин. несв. вр. + сег. вр.:** *ходел, ходели*;
- **мин. предв. вр. + мин. неопр. вр.:** *бил ходил, били ходили*;
- **бъд. вр. + бъд. вр. в мин.:** *щял да ходи, щели да ходят*.

▶ Когато преизказва, говорещият може да изрази и **отрицателно, иронично отношение** към чутото, защото смята, че **казаното не е истина**.

▶ С преизказването се изразява **отношението на говорещия към изказването като цяло**, а не само към глаголното действие в него.

Прочетете отново от учебника си по литература одата „Българският език", V част на разказа „Една българка" и разказа „По жицата". Открийте в тях онези части, в които са използвани преизказни форми. Обяснете употребата им в трите творби.

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 3.

Битката при Адрианопол (днес Одрин) между българската армия, водена от цар Калоян, и кръстоносци от Латинската империя начело с император Балдуин I става на 14 април 1205 г. Цар Калоян пристига с войската си, за да помогне на обсадения от кръстоносците Адрианопол.

Според френския рицар и летописец Жофроа дьо Вилардуен войската на българския владетел наброява около 54 хиляди души. Целта му е да принуди кръстоносците да вдигнат обсадата над Адрианопол. Битката е спечелена от българите след успешна засада. Войските на цар Калоян разгромяват рицарите, а император Балдуин е пленен. След това той е отведен в столицата Търново и е затворен на върха на една кула в крепостта Царевец. Около 300 рицари са убити, а император Балдуин по-късно умира в плен.

Из интернет

1 В какво наклонение са глаголните форми в текста? Какво отношение изразява авторът на текста чрез тях?

2 Препишете текста, като преобразувате глаголните форми на сказуемите в изреченията в преизказни глаголни форми, където това е възможно. Какво отношение към изказването се изразява чрез преизказните глаголни форми в случая?

3 Потърсете в интернет още информация за цар Калоян и я запишете, като използвате преизказни форми.

4 Преобразувайте репликите на Андрей в диалога подолу в преизказни форми, където е необходимо, за да се изрази недоволството му от казаното по негов адрес.

– Андрей, защо е тази двойка по математика?
– За преписване...
– Но това е недопустимо!
– Но аз не съм. Само според класната съм преписвал. Аз сам си реших задачите. Тя казва, че не уча... А аз научих всички формули и разбрах, че не е трудно. Тя обаче ме обвинява, че не се старая достатъчно.

17 СЪВМЕСТНА УПОТРЕБА НА ГЛАГОЛНИТЕ ВРЕМЕНА И НАКЛОНЕНИЯ

▷

► **В текста глаголните времена и наклонения се употребяват съвместно, за да се означат *събития, които са ориентирани по различен начин към състоянието на изказване.*** От **основното глаголно време** зависи какви **допълнителни глаголни времена** ще се употребят в текста.

► **Ако основно в текста е сегашно време**, съпътстващите събития се предават чрез форми за **сегашно време; минало неопределено време; бъдеще време.**

*Иван вече **знае**, че водата **е** химично съединение.*
(основно сегашно време + сегашно време)
*Господинът **казва**, че ви **е виждал** и преди.*
(основно сегашно време + минало неопределено)
*По формата на облаците **разбираме** кога **ще вали**.*
(основно сегашно време + бъдеще време)

► **Сегашно** време, **минало неопределено** време и **бъдеще** време в текст участват в една ***обща система от глаголни форми.*** В тази система:

- с формите за **сегашно време** се означават ***основните за смисъла на текста събития*** и събитията, които се случват едновременно с тях;
- с формите за **минало неопределено** време се означават ***събития, които са протекли преди основното*** събитие, с което са свързани;
- с формите за **бъдеще време** се означават събития, които ***предстои да протекат след основното събитие***, с което са свързани.

▷

► **Ако основно е минало свършено време**, според това как второстепенните действия съпътстват основното, допълнителни глаголни времена могат да бъдат **минало свършено** време; **минало несвършено** време; **минало предварително** време; **бъдеще време в миналото.**

*Видях, че колата **спря** пред входа.*
(основно минало св. време + минало св. време)

→

◁

Всички глаголни времена в българския език имат свои съответни преизказни форми. Сравнете:

– **мин. св. вр.:**
Той пя новата си песен.
(изявително наклонение)
Той пял новата си песен.
(преизказна форма)

– **сег. вр. + мин. несв. вр.:**
Той пее новата си песен.
Той пееше новата си песен.
(изявително наклонение)
Той пеел новата си песен.
(преизказна форма)

– **мин. предв. вр. + мин. неопр. вр.:**
Той вече е пял новата си песен.
Той вече беше пял новата си песен.
(изявително наклонение)
Той бил пял новата си песен.
(преизказна форма)

– **бъд. вр. + бъд. вр. в мин.:**
Той ще пее новата си песен.
Той щеше да пее новата си песен.
(изявително наклонение)
Той щял да пее новата си песен.
(преизказна форма)

⚠

В исторически текстове за отдавна отминали събития, в народните приказки, както и в други фолклорни текстове се използва **система от преизказни глаголни форми**. В тази система **с преизказни форми за**:

► **минало свършено време** се означават ***основните*** за смисъла на текста събития;

► **минало несвършено време** се означават събитията, които се случват ***едновременно*** с основните събития;

► **минало предварително време** се означават събития, които са протекли ***преди*** основното събитие, с което са свързани;

► **бъдеще време в миналото** се означават събития, които предстои да протекат ***след*** основното събитие, с което са свързани.

Принцът ***видял*** (преизказна форма за мин. св. вр.) *една баба и* ***тръгнал*** (преизказна форма за мин. св. вр.) *към нея. Бабата* ***била запретнала*** (преизказна форма за мин. предв. вр.) *ръкави и* ***месела*** (преизказна форма за мин. несв. вр.) *хляб. Тъкмо когато* ***щяла да хвърли*** (преизказна форма за бъд. вр. в мин.) *питката в пещта, момъкът* ***извикал*** (преизказна форма за мин. св. вр.).

→

Видях*, че право към мен* ***идваше*** *кола.*
(основно минало св. време + минало несв. време)
Видях*, че колата* ***беше спряла*** *пред входа.*
(основно минало св. време + минало предв. време)
Предположих*, че колата* ***ще спре*** *пред входа.*
(основно минало св. време + бъдеще време)

► **Минало свършено** време, **минало несвършено** време, **минало предварително време** и **бъдеще време в миналото** в текст участват в една ***обща система от глаголни форми***. В тази система:

▷ с формите за **минало свършено време** се означават ***основните за смисъла на текста събития***;
▷ с **минало несвършено** време се означават събитията, които се случват ***едновременно с основните събития***;
▷ с формите за **минало предварително време** се означават събития, които са протекли ***преди основното събитие***, с което са свързани;
▷ с формите за **бъдеще време в миналото** се означават събития, които ***предстои да протекат след основното събитие***, с което са свързани.

▷

► Говорещият може **не само да съобщи за извършването на определени действия, но и заедно с това да изрази**, че:

▷ **желае да се извършат други действия**;
▷ **други действия са възможни** при някакви условия;
▷ **е научил за нещо** по думите на друго лице.
В такива случаи се осъществява съвместна употреба на глаголни наклонения и на преизказни форми.

► **Изявителното наклонение е основно** в езика и се използва съвместно с останалите наклонения, както и с преизказни форми в рамките на изказването в зависимост от намеренията на говорещия:

Кой реши пръв задачата, ***кажете.***
(изявително + повелително наклонение)
Мислиш ли, че тя ***би приела*** *предложението?*
(изявително + условно наклонение)
Вера чу, че съседът ѝ ***заминал*** *за Ирландия.*
(изявително наклонение + преизказна форма)

17

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Имаше някога едно човече от нищо. Имаше нос от нищо, уста от нищо, дрехи от нищо и винаги се обуваше в нищо. Веднъж тръгна на път по едно шосе от нищо, което не водеше никъде. Срещна една мишка от нищо и я попита:

– Не се ли страхуваш от котката?

– Не, разбира се – отговори мишката от нищо, – в тази страна от нищо има само котки от нищо, които имат мустаци от нищо и нокти от нищо. Освен това аз уважавам кашкавала. Ям само дупките. Нямат никакъв вкус, но са много сладки.

– Главата ме заболя – каза човечето от нищо.

– Това е глава от нищо: удари я в стената и виж дали ще те заболи.

– Хм, бих опитал – полюбопитства човечето от нищо.

То потърси стена, за да си блъсне главата, но стената беше от нищо и тъй като се беше засилило – падна от другата страна.

И от другата страна нямаше съвсем нищо. Човечето от нищо така беше уморено от всичко това, че заспа. И докато спеше, сънуваше, че е човече от нищо и че върви по един път от нищо. После, че среща една мишка от нищо, а пък след това, че яде дупки от кашкавал... И насън човечето разбра, че мишката имаше право: просто дупките нямаха никакъв вкус.

По „Човечето от нищо", Джани Родари

1 Форми за кои наклонения на глагола откривате в текста? Какво наклонение на глагола преобладава в текста?

2 Открийте и запишете формите за повелително и за условно наклонение в текста.

3 Форми за кои глаголни времена откривате в текста? С какви глаголни времена се употребяват съвместно формите за минало свършено време? Запишете по един пример от текста за всяка употреба, която открихте.

4 Изберете два глагола в изявително наклонение от текста. Образувайте с тях форми за сегашно и за мина-

Когато правите преразказ с определена дидактическа задача, е необходимо да внимавате какви глаголни форми за време употребявате.

Запомнете:

► Ако дидактическата задача изисква да направите преразказ **от името на неутрален разказвач**, използвайте системата от глаголни форми с основно сегашно време. Не забравяйте, че съвместно с него, в зависимост от това какви отношения между означаваните събития отразявате, може да използвате още:

– минало неопределено време;
– бъдеще време.

Ето как може да започне преразказ от името на неутрален разказвач на „Човечето от нищо":

Има едно човече от нищо. Носът му е от нищо, устата му също е от нищо, от нищо са и дрехите му. Човечето от нищо винаги се обува в нищо. Веднъж то тръгва на път по едно шосе от нищо, което не води никъде. Среща една мишка от нищо и я пита не се ли страхува от котката...

► Ако дидактическата задача изисква да направите преразказ **от името на герой**, използвайте системата от глаголни фор-

ми с основно минало свършено време. Не забравяйте, че съвместно с него, в зависимост от това какви отношения между означаваните събития отразявате, може да използвате още:

- минало несвършено време;
- минало предварително време;
- бъдеще време в миналото.

Ето как пък може да започне преразказ от името на човечето:

Живеех в една страна от нищо и сам аз бях едно човече от нищо – носът ми беше от нищо, устата ми – също. Носех дрехи от нищо, обувките ми бяха от нищо. Веднъж тръгнах на път по едно шосе от нищо, което не водеше никъде. Срещах една мишка от нищо и я попитах не се ли страхува от котката...

+

Ако правите преразказ на текст, в който има „разказ в разказа", т.е. герой разказва нещо, което е узнал по думите на друг герой, може, предавайки тази част от текста в преразказа си, да използвате глаголни форми за преизказване – така ще я откроите и ще запазите смисъла, който носят преизказните форми.

ло свършено време. Съставете изречения, в които да се съчетават различни глаголни времена на двата глагола.

5 Изберете още два глагола в изявително наклонение от текста. Образувайте всичките им форми за повелително и за условно наклонение. Съставете изречения, като употребите съвместно:

- форма за изявително наклонение на единия глагол и за повелително наклонение на другия;
- форма за изявително наклонение на единия глагол и за условно наклонение на другия.

6 Преобразувайте текста така, че да звучи като приказка, и го запишете. Какви глаголни форми ще са преобладаващи в този случай? Какво отношение на пишещия към историята изразяват те?

7 Прочетете началото на III част от разказа „Една българка" от Иван Вазов. Запишете глаголните форми, употребени в него, и определете за кое време и за кое наклонение са те.

Нощта вече покриваше с тъмното си було Черепишкия манастир. Клисурата на Искъра мълчеше плахо под тъмното небе; реката монотонно и жаловито шумтеше в дола и се губеше с глух тътен в завоя между високо надвесени скали. Насреща се тъмнееха канаристите стени „Бабините плазове"; те стояха мрачни и намусени със своите невидими сега черни дупки и самостойни обелиски, със задрямалите орли на върховете им. Спеше и манастирът, глух и пустинен.

Ненадейно манастирската вратня се похлопа.

Кучетата лавнаха. Хлопането се повтори дваж, триж.

Излезе на двора един ратай; в същия миг и един калугер излезе из килията си по потури, без калимявка.

8 Въз основа на резултатите, получени при изпълнението на задача 7, направете извод кое глаголно време е присъщо за описанията и кое – за повествователните епизоди в художествените текстове. Обосновете се, като откриете и други примери от учебника по литература, потвърждаващи наблюденията ви.

18 ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете една притча, която поставя въпроса какво е щастието, и изпълнете задачи 1 – 9.

Вървял си по пътя един стар мъдрец и се любувал на природата. По някое време минал покрай нива и тъкмо щял да спре за почивка, когато видял един селянин. Човекът бил грохнал от работа и едва стоял на краката си.

Мъдрецът го заговорил:

– Хей, човече, ела да поседнем на сянка и да си поговорим. Хем да си починеш малко.

– Не мога, трябва да работя. Денят вече преваля, а аз имам още много работа.

– Защо работиш толкова много? – попитал старецът. – Спирай да си почиваш от време на време. Погледни колко е прекрасен денят!

– Бих те послушал, но не мога. Нямам време да се наслаждавам нито на деня, нито на живота – отговорил мрачно човекът.

– Но защо се обричаш на всичко това? – недоумявал старецът. – Така пропускаш щастието...

– Нямам време за щастие! Аз трябва да се трудя и да страдам – така ще осигуря щастие на децата и внуците си. Моят дядо е правил същото заради моя баща, а моят баща е страдал заради мен.

– А някой от вашето семейство бил ли е щастлив? – полюбопитствал странникът.

– Все още не, но моите деца и внуците ми сигурно ще бъдат! – възкликнал човекът и отново се захванал за работата си.

– Виж, приятелю... Позволи ми да ти дам един съвет. Неграмотният не би могъл да научи никого да чете. Нито кърпицата би могла да възпита орел! Така че най-напред се научи ти да бъдеш щастлив, за да можеш да научиш и децата си на това.

Притчата е кратък поучителен разказ, в който поуката обикновено се открива в преносния смисъл на разказаната история.

▶ Чрез **наклонението** на глагола се предава ***отношението на говорещия към действието, означено с глагола сказуемо*** в изречението.

▶ **Изявителното наклонение** е основното наклонение за всички типове текстове: медийни, научни, официално-делови, художествени, разговорни. То е наклонението на фактите. С формите за изявително наклонение говорещият потвърждава, отрича или пита за някакъв факт. Изявителното наклонение има форми за всички граматични времена за 1, 2 и 3 л. в ед. и мн. ч.

1 Наблюдавайте текста, за да установите в кои части от него са използвани преизказни глаголни форми и в

► **Повелителното наклонение** е наклонението на ***заповедите, молбите, съветите***, които говорещият отправя към слушащия. Присъщи за повелителното наклонение са специалните повелителни (императивни) глаголни форми:

- прости – за 2 л. ед. и мн. ч. (*влез, влезте, пусни, пуснете*);
- сложни – за всички лица в ед. и мн. ч. (*да дойде, нека дойде, нека да дойде, хайде да дойде*).

Глаголните форми в повелително наклонение **не се изменят по време**.

► **Условното наклонение** е наклонението на ***предположенията***. Чрез формите му говорещият представя действията като възможни при определени условия. Присъщи за условно наклонение са формите с ***бих, би, би; бихме, бихте, биха*** (*бих дошъл, биха дошли*).

Глаголните форми в условно наклонение **не се изменят по време**.

► С **преизказните глаголни форми** говорещият съобщава нещо по думите на друго лице, т.е. ***пре-из-казва*** нещо, вече казано от друг. При преизказване се употребяват миналите деятелни причастия, които завършват на *-л*: *ходил, ходел; чел, четял*.

С преизказни форми може да се изразят **всички глаголни времена**.

кои – глаголни форми за изявително наклонение. Обяснете употребата на двата типа глаголни форми.

2 Преразкажете сбито притчата с глаголни форми за изявително наклонение и с основно сегашно време.

3 В текста са употребени няколко форми за условно наклонение. Открийте ги и препишете изреченията, в които са използвани.

4 Трансформирайте изреченията, които записахте при изпълнението на задача 3, като замените формите за условно наклонение с форми на изявително наклонение. За кои времена са формите, които използвахте? Как се промени смисълът на изреченията след трансформацията?

5 В текста са употребени форми за повелително наклонение. Открийте ги и ги запишете.

6 Трансформирайте изреченията с повелително наклонение в изречения с изявително наклонение. Как се променя смисълът след трансформацията?

Образец:
..., ела да поседнем на сянка и да си поговорим. →
... може да поседнем и да си поговорим; ...добре е да поседнем и да си поговорим.

7 Трансформирайте първия абзац на текста, като използвате форми за изявително наклонение и представите събитията като вече станали. След трансформацията определете времето на глаголите.

8 В текста са употребени глаголни форми за всички познати ви глаголни времена в изявително наклонение. Докажете това, като запишете по една форма за всяко време.

9 Разделете се на две групи. Нека едната група да преразкаже притчата от името на мъдреца, а другата – от името на бащата. Глаголни форми за кое наклонение и за кои времена трябва да употребите в единия и в другия случай? Обосновете се.

10 Напишете съчинение – отговор на въпроса *Откъде минава пътят към щастието?*. След написването на текста наблюдавайте какви глаголни форми за наклонение и време сте използвали. Обяснете избора си.

III КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Наклонение на глагола – съвкупност от форми на глагола, чрез които говорещият може да предава отношението си към действието, означено с глагола сказуемо в изречението.

Изявително наклонение – наклонението на фактите. С формите за изявително наклонение говорещият потвърждава, отрича или пита за някакъв факт.

Повелително наклонение – наклонението на заповедите, молбите, съветите, които говорещият отправя към слушащия.

Условно наклонение – наклонението на предположенията. Чрез формите му говорещият представя действията като възможни при определени условия.

КАКВО ЩЕ НАУЧИТЕ?

- какво е съставно сказуемо
- какво представляват обособените части
- кои са признаците на сложното съставно изречение
- кои изречения са сложни смесени

КАКВО ЩЕ МОЖЕТЕ?

- да правите синтактичен анализ на просто и на сложно изречение
- да използвате възможностите на синтактичната синонимия, за да се изразявате по-добре

19 СЪСТАВНО СКАЗУЕМО

◁

► Когато определяме коя дума каква част на изречението е, правим **синтактичен анализ**.

► **Сказуемото** и **подлогът** са главни части в простото изречение. Те се свързват граматически и по смисъл и образуват ядрото на изречението.

► **Глаголът** е част на речта, която се изменя по лице, число, време, наклонение. Когато глаголът се включи в изречение, той заема позицията на **сказуемо**.

▷

► **Глаголните форми за време и за наклонение** **биват *прости* и *сложни*.** В сложните глаголни форми участват спомагателни глаголи, напр. ***съм, бъда, няма***, или частици, напр. ***ще, да, хайде, нека***.

▷ Формите за сегашно, минало свършено и минало несвършено време и за повелително наклонение (за 2 л.) са **прости**: *чета, четох, четях, чети, четете*.

▷ Формите за минало неопределено, за минало предварително, за бъдеще, за бъдеще време в миналото, за условно наклонение и за повелително наклонение с частиците *да, нека, нека да* и *хайде* са **сложни**: *чел съм, бях чел, ще чета, щях да чета, бих чел, нека чета, да чета, нека да чета, хайде да чета*.

► **Сказуемите бивам:**

▷ **просто глаголно сказуемо** – изразено е с проста или сложна глаголна форма на един глагол:

*Ученикът **пише** (сег. вр.) съчинение.*
*Той вече **е написал** (мин. неопр. вр.) домашното.*
*Утре те **ще правят** (бъд. вр.) нов тест.*
*Тя **не беше правила** (мин. предв. вр) теста.*
*Никога **не бих се сетил** (усл. накл.) за това.*
***Недей да бързаш** (повелит. накл.) много.*

▷ **съставно сказуемо**

→

⚠

► Ако съставното именно сказуемо съдържа членувана форма от м. р. в ед. ч., то, както и съгласуваното определение към него се членуват с **пълен член**:

Той е най-добрият.
*Той е **моят** верен приятел.*

► **Не всяко съчетание от два глагола, свързани с *да*, е съставно сказуемо.** Трябва да е спазено условието първият глагол да означава начало, продължаване, край, необходимост и възможност. Сравнете:

Мога да отговоря.
(просто изречение със съставно глаголно сказуемо)

Искам да отговоря.
(сложно изречение с две сказуеми – *искам* и *отговоря*)

Трябва да заминем.
(просто изречение със съставно глаголно сказуемо)

Решиха да заминем.
(сложно изречение с две сказуеми – *решиха* и *заминем*)

Започнах да плувам.
(просто изречение със съставно глаголно сказуемо)

Обичам да плувам.
(сложно изречение с две сказуеми – *обичам* и *плувам*)

▶ **Разграничавайте** простото сказуемо, когато е изразено с отрицателна форма или със сложна глаголна форма за време, от съставното именно сказуемо. Сравнете:

Той е идвал.
(просто сказуемо, изразено със сложна глаголна форма за мин. неопр. вр.)

Той е весел.
(съставно сказуемо, изразено със съчетание от спомагателен глагол и прилагателно име).

+

▶ **Вторият глагол** в съставното глаголно сказуемо ***носи основната лексикална информация.*** **Първият глагол** модифицира значението на втория глагол, като ***показва определени характеристики на основното действие.***

▶ В някои случаи глаголът ***съм*** може да има „двойствено" битие. **Разграничавайте съчетанията**, в които той е част от:

▷ **сложна глаголна форма** за време;

▷ **съставно именно сказуемо**, чрез което се означават характеристика, признак, качество на обекта, назован с подлога на изречението: *весел съм, първи съм.*

→

▶ **Съставните сказуеми биват:**

▷ **съставно глаголно сказуемо** – съдържа:

първи глагол	+ *да* +	втори глагол
начало		**основно действие**
продължаване		
край		
необходимост		
възможност		

Започвам да уча за изпита.
Те продължиха да вървят.
Ще спра да тренирам.
Трябва да се обадя на Иво.
Те не могат да пеят.

Двата глагола в съставното глаголно сказуемо са ***в едно и също лице и число:***
(Аз) Започвам (аз) да уча за изпита.
Те продължиха (те) да вървят.

Първият глагол в съставното глаголно сказуемо носи информация за времето и затова ***той се изменя по време:***
Продължава (сег. вр.)
Продължи (мин. св. вр.)
Продължаваше (мин. несв. вр.)
Ще продължи (бъд. вр.)
Беше продължил (мин. предв. вр.)
Продължил е (мин. неопр. вр.)
Щеше да продължи (бъд. вр. в мин.)
] *да тренира.*

▷ **съставно именно сказуемо** – съдържа:

спомагателен глагол	+	име
съм, бъда, стана		съществително име
казвам се		прилагателно име
наричам се		числително име
оказвам се		сег. деятелно причастие
		местоимение

Ние сме футболисти.
Те ще бъдат щастливи.
Ще станем първи на републиканското.
Тя не е доволна от резултатите.
Ние се оказахме прави.
Моята приятелка се казва Мария.

19

Прочетете текста и изпълнете задачи 1– 6.

Здравето не е просто отсъствие на болест

Странно е да търсим определение на понятието *здравословен живот*. Всеки от нас знае какво е здраве и какво означава думата *живот*. Дали обаче здравословният живот може да се дефинира чрез „обединение" на значенията на прилагателното и съществителното?

Според Световната здравна организация здравето е състояние на физическо, умствено и социално благоденствие. Предпоставки за балансирано и здравословно ежедневие са правилното хранене, чистият въздух, редовните упражнения, движението, почивката и сънят. Доброто здраве е необходимо, за да можем да учим, да бъдем активни, да се чувстваме добре. Популярните съвети за здравословен живот са полезни, но невинаги е лесно да ги следваме. Истина е, че често ядем на крак, в междучасията или в почивките. Забравяме да пием вода, а за спорт и разходки на чист въздух все нямаме време. В началото трябва да променим начина си на мислене. Добре е да си съставим план или режим, да очертаем целите, към които се стремим.

В многобройните източници на информация по въпроса четем, че здравословното хранене е ключът към доброто здраве. Нашето тяло се нуждае от енергия, затова е важно да започнем да се храним правилно. Необходимо е да подбираме храната си.

Когато знаем откъде да снабдим организма с въглехидрати, мазнини и белтъчини, кои храни са богати на важни витамини и минерали, ще можем да си съставим разнообразно здравословно меню. Ако запомним кои храни са вредни за нас и защо не трябва да ги ядем, постепенно ще спрем да ги консумираме. За да изберем най-правилния хранителен режим за нашия организъм, е добре да се съобразим с т.нар. хранителна пирамида. Тя показва различните групи храни според важността им за здравословното и балансирано хранене. В основата на пирамидата се намират храните, които трябва да консумираме в най-големи количества, а на върха ѝ са храните, които трябва да изключим от менюто си или да ги ограничим.

Из интернет

ХРАНИТЕЛНА ПИРАМИДА

+

▶ Към съществителното име в съставното сказуемо може да има определения. Сравнете:

Тя е ученичка.
Тя е добра ученичка.

Той е шампион.
Той е шампион по плуване.

Те са музиканти.
Те са добри музиканти.

▶ Глаголите, които означават начало, продължаване и край, невинаги са част от съставно глаголно сказуемо. Те могат самостоятелно да заемат позицията на просто сказуемо, изразено с проста или със сложна глаголна форма:

Започвам тренировки.
Той беше продължил сам.
Вече съм свършил работа.

▶ Глаголите *стана* и *ставам, окажа се* и *оказвам се* могат да бъдат част от съставно именно сказуемо (когато може да се заменят със спомагателния глагол *съм*), но може да се употребят и като прости сказуеми с обстоятелствени пояснения.

Сравнете:

Тя стана първа. =
Тя е първа.
(съставно именно сказуемо)
Тя рязко стана от стола.
(просто сказуемо)

Той се оказа прав.
(съставно именно сказуемо)
Той се оказа в гората.
(просто сказуемо)

1 Направете синтактичен анализ на изречението от заглавието на текста.

2 Открийте в първия абзац изречение, което също като изречението от заглавието дава отговор на въпроса какво е здраве. Направете му синтактичен анализ.

3 Съгласни ли сте с твърденията, вложени в заглавието и в изречението, което открихте при изпълнението на задача 2? Обосновете мнението си в кратък писмен текст.

4 Напишете теза в отговор на въпроса *Трябва ли да се спазва определен хранителен и двигателен режим?*. След като напишете отговора си, проверете какви сказуеми сте използвали, и ако откриете съставни сказуеми, подчертайте ги и се опитайте да обясните употребата им.

5 Запишете три прости, три съставни глаголни и три съставни именни сказуеми, употребени в текста.

6 Като имате предвид информацията от текста, формулирайте чрез прости изречения със съставни глаголни сказуеми 6 препоръки за здравословен живот. Използвайте глаголните форми *трябва, не трябва, не бива, започнете; не спирайте, продължавайте.*

7 Трансформирайте следните прости изречения, като замените простите сказуеми, употребени в тях, със съставни глаголни сказуеми и запазите приблизително същия смисъл.

Кучето залая тревожно.
Изведнъж заваля проливен дъжд.
Ще допиша съчинението въпреки късния час.
Баба още доплита пуловера на Сашо.

8 Трансформирайте изреченията, като замените простите сказуеми със съставни именни сказуеми и запазите приблизително същия смисъл.

Той ръководи най-голямото предприятие в града.
Христофор Колумб открива Америка.
Той притежава несметно богатство.
Майка му учителства вече двайсет години.

20 ОБОСОБЕНИ ЧАСТИ В ПРОСТОТО ИЗРЕЧЕНИЕ

◁

▶ **Допълнението, определението и обстоятелственото пояснение** са второстепенни части в простото изречение.

▶ **Допълнението** пояснява сказуемото в простото изречение. То носи информация за лицата, предметите, обектите, с които е свързано действието, изразено чрез сказуемото.

▶ **Обстоятелствените пояснения** представят особености на действието, за което се говори в изречението – време, място, начин, количество и др.

▶ **Определението** е второстепенна част на простото изречение, която пояснява друга негова част, изразена със съществително име.

▶ Части на простото изречение, които са свързани със съчинителни съюзи или безсъюзно, се наричат **еднородни части**. Всички части на простото изречение с изключение на сказуемото могат да бъдат еднородни.

▶ При свързване на две сказуеми със съчинителен съюз или безсъюзно се образува **сложно съчинено изречение**.

▷

▶ Обособяване – отделяне на дадена част на простото изречение от останалите негови части, за да се подчертае или изтъкне смисълът ѝ като особено важен.

▶ Обособената част в ***устната реч*** **се отделя от останалите** чрез **кратка пауза** (интонационно отделяне), а ***в писмената реч*** **– чрез запетая**, или за означаване на **по-дълга пауза – с тире** (пунктуационно отделяне). Пунктуацията на обособените части зависи от мястото им в изречението:

▷ **в началото** – отделят се със запетая отдясно:
Надникнало зад хълма, слънцето се усмихваше.

▷ **в средата** – отделят се със запетаи отляво и отдясно:
Слънцето, надникнало зад хълма, се усмихваше.

▷ **в края** – отделят се със запетая отляво:
Слънцето се усмихваше, надникнало зад хълма.

△

▶ Запомнете – обособяват се части на изречението, които **носят особено важна *поясняваща* информация**.

▶ **Обособяването** на дадена част от простото изречение **не води до трансформация на простото изречение в сложно**. Обособените части обаче приличат на съкратени варианти на цели изречения, които в състава на сложни изречения изпълняват същата служба. Сравнете:

Момичето, застанало пред входа, му помаха.
(просто изречение с обособено определение към съществителното име *момичето*) →
Момичето, което беше застанало пред входа, му помаха.
(сложно изречение, в което съществителното име *момичето* е пояснено от определение, изразено с цяло изречение)

Момичето стоеше пред входа, махайки с ръка.
(просто изречение с обособено обстоятелствено пояснение) →
Момичето стоеше пред входа, като махаше с ръка.
(просто изречение с обстоятелствено пояснение, изразено чрез цяло изречение)

▶ **Обособените части са *части на простото изречение*** – най-често определения или обстоятелствени пояснения. Те **трябва да се разграничат** от такива думи или изрази в простото изречение, които представят някакъв ***коментар на автора на текста*** за това, което казва, но не са части на изречението, т.е. не са свързани синтактично с никоя друга дума в изречението.

Например:

*Тя, **разбира се**, е тук.*
*Тя, **между другото**, е тук.*
*Тя, **за щастие**, е тук.*
*Тя **може би** е тук.*
*Тя **вероятно** е тук.*

▶ **Част от тези изрази:**

▷ **се отделят пунктуационно** по подобие на обособените части, например: *от една страна, от друга страна, първо, второ, трето, обратно, напротив, изглежда, да речем, да кажем, разбира се, значи, между другото, естествено, за съжаление, честно казано, казано по друг начин;*

▷ **не се отделят пунктуационно**, например *всъщност, впрочем, може би, наистина, според мене, например, обаче, по всяка вероятност, навярно, следователно, като че ли, сякаш, в края на краищата.*

▶ Тъй като **подлогът и сказуемото** изграждат ядрото на изречението, те ***не се обособяват***.

▶ Най-често се обособяват **определенията, приложенията** и **обстоятелствените пояснения**.

▶ **Определението** е ***обособено***, ако е:

▷ ***пред*** **пояснявания съществително име и не е членувано:**
Шумни и палави, децата тичаха из двора.

▷ ***след*** **пояснявания съществително име:**
Децата, шумни и палави, тичаха из двора.

▶ **Приложението** е ***обособено***, ако е след пояснявания съществително име:

Иван, братът на Мария, ми е съученик.

▶ ***Обособените*** **обстоятелствени пояснения** са два типа:

▷ изрази с **деепричастие**:
Децата излязоха, тичайки по стълбите.

▷ изрази, които **уточняват**, конкретизират **друго обстоятелствено пояснение от същия вид** и се намират непосредствено след него (това обособяване не е задължително – то е по желание на говорещия):

Рано сутринта, преди изгрев, той тръгва към града.

(*Преди изгрев* уточнява ***кога*** точно сутринта той тръгва към града.)

В градината, точно под прозореца, растат рози.

(*Точно под прозореца* уточнява ***къде*** точно в градината растат рози.)

Внимателно, с голямо старание, тя надписа плика.

(*С голямо старание* уточнява ***как*** точно тя е надписала плика.)

20

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Също като понятията *импулс, пространство, време, енергия* е основно понятие, което не подлежи на еднозначно дефиниране. Енергията, характеризираща механичното движение и взаимодействие на телата, е най-простият вид енергия. Тя зависи от скоростта на телата (кинетична енергия) и взаимното им разположение (потенциална енергия).

Всяко тяло, издигнато над земята, притежава потенциална енергия. Тя е готова да се трансформира в някаква друга енергия, защото върху тялото действа силата на тежестта. Това се отнася и за водата. Трябва да се създаде налягане. Така водата може да задвижи турбина на водноелектрическа централа например. Големите водопади – естествени източници на енергия, се срещат рядко. Пълноводните реки най-често имат малък наклон. Нивото на водата изкуствено трябва да се издигне. Язовирната стена е съоръжението, служещо именно за такова издигане. Задвижвани с помощта на енергията на издигнатата вода, водните двигатели извършват механична работа. Така кинетичната енергия на водата се преобразува в механична енергия.

Един от най-простите двигатели, известни още от древността, е дървеното колело с широки лопатки, задвижвани от удрящата ги водна струя. Тези колела са първообразите на съвременните турбини, които се използват във водноелектрическите централи. Задвижвайки лопатките на турбината, водата отдава енергията си. Работното колело на турбината движи генератор, който произвежда електричен ток.

Естествен източник на енергия, свързан отново с водата, са океанските приливи и отливи. Още в началото на XX век в заливите на океанското крайбрежие хората построяват приливни мелници, задвижвани от океанските вълни.

Из интернет

1 Открийте изреченията с обособени части в първите два абзаца на текста и ги запишете.

2 В третия абзац на текста има изречение с две обособени части. Открийте го и направете синтактичен анализ.

Как да откривате обособените определения?

▶ Ако може да разширите даден израз със съюза ***който*** (в някои случаи към него трябва да добавите и спомагателен глагол), то значи, този израз е обособено определение:

Видях самолета, кръжащ над града. →
който *кръжеше над града.*

Последнах момчето, легнало на пода. →
което бе *легнало на пода.*

Прочетох книгата, взета от него. →
която беше *взета от него.*

▶ много често първата дума в израза, който е обособено определение, е причастие – сегашно деятелно, минало страдателно, минало деятелно:

Видя облак, ***пълзящ*** *над дола.*
плъзнал *над дола.*
опънат *над дола.*

⚠

▶ **Как да откривате обособените обстоятелствени пояснения?**

Ако в изречението има **израз с деепричастие**, той е обособено обстоятелствено пояснение. Такъв израз може да разширите със съюзите ***като, докато*** до цяло изречение, което изпълнява служба на обстоятелствено пояснение:

Вървеше, подсвирквайки с уста. →
като *подсвиркваше с уста.*

Промърмори нещо, гледайки навън. →
докато *гледаше навън.*

Ако в изречението откриете **две обстоятелствени пояснения от един и същи вид**, по свое желание може да обособите второто:

В стаята, в левия ѝ ъгъл, намериха падналото стъклено топче.

Ако в изречението откриете **две обстоятелствени пояснения от различен вид**, никое от тях не е обособено:

Вечерта в левия ъгъл на стаята намериха падналото стъклено топче.

3 В текста е употребено едно изречение с обособено обстоятелствено пояснение. Открийте го, запишете го и му направете синтактичен анализ.

4 Кой абзац в текста съдържа само прости изречения с обособени части? Обосновете отговора си.

5 Определете вида на подчертаните изречения по състав. Трансформирайте ги така, че смисълът им да бъде изразен чрез прости изречения с обособена част.

6 В текста има едно изречение със съставно именно сказуемо и три изречения със съставни глаголни сказуеми. Запишете ги и им направете синтактичен анализ.

7 В следващия откъс от разказа „Ветрената мелница" на Елин Пелин са употребени много обособени части. Открийте ги и определете вида им. Кои от тях са еднородни обособени определения?

Тоя пущиняк с обрасли в бурен до пояса основи, свърталище на боязливи лалугери, зелени гущери и отровни пепелянки, е единствената ветрена мелница от равното шопско до безкрайното филибешко поле. Това е и единствен спомен за сухата година, оставен от сръчната и майсторска ръка на Лазар Дъбака, известен с шегите си и с разните си планове и замисли, започвани с присърце и напущани с добродушна себеобидна усмивка.

8 Препишете текста, открийте обособените части в него и поставете изпуснатите запетаи.

Казанлъшката тракийска гробница е първият български паметник включен в Списъка на ЮНЕСКО. Това става през 1979 г. По своя архитектурен план тя принадлежи към куполните гробници характерни за Тракия от края на V до началото на III век пр. Хр. Казанлъшката гробница има най-добре запазените стенописи у нас свързани с тракийското изкуство. Именно на стенописите заемащи обща площ от 40 кв. метра паметникът дължи своята световна известност.

9 На мястото на многоточията прибавете подходящи по смисъл обособени обстоятелствени пояснения.

Неотдавна (...) той ми се обади по телефона.
Съвсем близо (...) има книжарница.
Срещнах я вчера (...).

21 СЛОЖНО СЪСТАВНО ИЗРЕЧЕНИЕ

► **Просто изречение** – изречение, в което има едно сказуемо.

► **Сложно изречение** – изречение, в което има две или повече сказуеми, т.е. две или повече прости изречения. Простите изречения в състава на сложното изречение се свързват граматически чрез съюзи или съюзни думи (относителни и въпросителни местоимения и други въпросителни думи) или безсъюзно.

► **Сложно съчинено изречение** – изречение, което е съставено от отделни прости изречения, свързани съчинително – чрез съчинителни съюзи (*и, а, но, или, ту – ту, нито – нито, дали – или, или – или*) или безсъюзно. Съставящите го прости изречения са относително независими, смислово и граматически равностойни.

► Чрез сложните съчинени изречения може да се представят действия, които са:
▷ **последователни:** *Децата влязоха и седнаха.*
▷ **едновременни:** *Те пееха и танцуваха.*
▷ **паралелно протичащи:** *Иво свирeше, а Еми пееше.*
▷ **противоположни:** *Тръгна рано, но пак закъсня.*

▷

Подчинителна връзка – връзката между две изречения в сложно изречение, между които има **отношения на граматична и смислова зависимост**.

Сравнете две сложни изречения, в които има:

► **съчинителна връзка:**
*Той повярва в силите си **и** постигна победа.*
(Двете съставящи прости изречения са равностойни – никое не пояснява никоя дума от другото. Свързани са съчинително – със съчинителния съюз **и**.)

► **подчинителна връзка:**
*Той повярва, **че** ще постигне победа.*
(Второто просто изречение е в зависимост от сказуемото на първото – пояснява го. Свързано е с първото подчинително – с подчинителния съюз **че**.)

► **Съчинителните съюзи** биват:

▷ единични: *и, а, но, или;*
▷ двойни: *или – или, дали – или, ли – или, ту – ту, нито – нито.*

► В сложно съчинено изречение **запетая**:

▷ **се пише** пред съюзите а, но, обаче (=но), които свързват съставящите прости;
▷ **не се пише** пред съюзите ***и*** и ***или***, когато еднократно свързват съставящи прости.

► Сложните съчинени изречения с **двойни съюзи** имат следните пунктуационни особености:

▷ Пред втората част на двойните съюзи се пише **запетая**:
Ту вали, ту *грее слънце.*
Нито *е тук,* ***нито*** *е на двора.*

▷ Сложните съчинени изречения със съюзите ***дали – или*** и ***ли – или*** са въпросителни по цел на изказването и завършват с **въпросителен знак**:
Ще вали ***ли, или*** *ще грее слънце?*
Дали *ще вали,* ***или*** *ще грее слънце?*

Слънцето изгря, птиците запяха.
Слънцето изгря и птиците запяха.

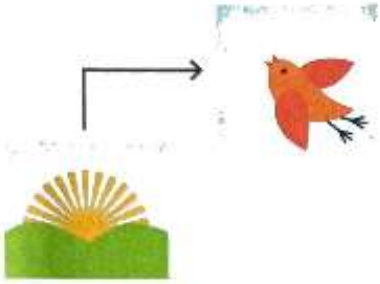

Когато слънцето изгря, птиците запяха.

+

Съчинителната връзка се означава по един и същ начин и в простото, и в сложното изречение – чрез съчинителни съюзи. Безсъюзното свързване е вариант на съюзното съчинително свързване – съюзът се пропуска, най-често за да се избегне повторението му.

⚠

▶ Когато между изреченията в едно сложно изречение има **съчинителна връзка**, то е **сложно съчинено изречение**.

▶ Когато между изреченията в едно сложно изречение има **подчинителна връзка**, то е **сложно съставно изречение**.

⚠

Съчинителна връзка	Подчинителна връзка
Равностойни, смислово и граматически независими изречения	***Неравностойни***, смислово и граматически зависими изречения
Осъществява се ***безсъюзно*** и ***съюзно*** чрез:	Осъществява се ***само съюзно*** чрез:
▶ ***Безсъюзно*** **свързване** ▶ **Свързване чрез *съчинителни съюзи*** – *и, а, но, или, ту – ту, нито – нито, дали – или, или – или, ли – или* и т.н.	▶ ***Подчинителни*** **съюзи** – *че, да, ако, за да, без да, макар да, макар че, въпреки че* и т.н. ▶ ***Относителни*** **местоимения и местоименни наречия** – *който, чийто, какъвто, колкото, където, когато, както, защото* ▶ ***Въпросителни*** **местоимения и местоименни наречия** – *кой, какъв, чий, колко, къде, кога, как, защо*

▷

▶ **Сложно съставно изречение** – сложно изречение, съставено от прости изречения, между които има **подчинителна връзка**.

▶ Сложното съставно изречение съдържа:
– **само едно главно** изречение;
– **поне едно подчинено** изречение.

▶ **Главното изречение е *относително независимо***, може да се употреби и самостоятелно.

▶ **Подчиненото изречение е *смислово и граматически зависимо*** от главното. То пояснява главното, като може да внася допълнителна информация:

▷ **за действието**, представено чрез сказуемото в главното изречение:

*Аз не й **казах**, [че няма да дойда на екскурзията.]*
*Той ме **попита** [кога ще се върна.]*

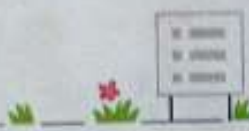

21

▷ **за лицата или предметите**, назовани в главното изречение:

Жената, *която ми отвори,* *ме покани в стаята.*

Пред ***блока,*** *в който живея,* *има спортна площадка.*

Изненада ни ***новината,*** *че тя заминава.*

⚠

Спазвайте стъпките за синтактичен анализ:

1 **Определете броя на сказуемите**, за да определите вида на изречението – просто или сложно.

На зазоряване ***тръгнахме*** (1).
(просто изречение)
Зазори се (1) *и* ***тръгнахме*** (2).
(сложно изречение, съставено от 2 прости)
Когато ***се зазори*** (1), ***тръгнахме*** (2).
(сложно изречение, съставено от 2 прости)

2 Ако изречението е сложно, **разделете го на съставящите го прости изречения**. При определяне на границите между отделните съставящи прости изречения се ориентирайте по съюзите и съюзните думи. Те обикновено стоят в началото на всяко отделно изречение в състава на сложното.

Зазори се ***и*** *тръгнахме.*
(Първо просто изречение *Зазори се*; второ просто изречение *тръгнахме.*)
Когато ***се зазори, тръгнахме.***
(Първо просто изречение *Когато се зазори*; второ просто изречение *тръгнахме.*)

3 По вида на връзката **определете отношенията между изреченията**:

- безсъюзно свързване или съчинителен съюз – съчинителни отношения;
- подчинителен съюз или съюзни думи – подчинителни отношения. Изречението, в чийто състав е включен подчинителен съюз или съюзна дума, е подчинено.

Зазори се ***и*** *тръгнахме.*
(Простите изречения са свързани със съчинителния съюз ***и*** → изречението е сложно съчинено.)

⚠

► Подчинителните съюзи, относителните и въпросителните местоимения и местоименни наречия, които въвеждат подчинено изречение, са част от него.

► Относителните и въпросителните местоимения и местоименни наречия имат **синтактични функции** като части на подчиненото изречение.

В изречението *Мъжът,* ***който*** *влезе, ме поздрави* относителното местоимение *който* е **подлог**.

В изречението *Попитахме го* ***кого*** *е видял* въпросителното местоимение *кого* е **допълнение**.

+

В едно сложно изречение може да има повече от едно подчинено изречение. Колкото са подчинителните съюзи и съюзни думи, толкова са и подчинените изречения:

Когато *влезе в стаята, видя, че децата спят.*
Главно изречение: *видя*
Подчинени изречения:
Когато влезе в стаята
че децата спят

Момичето, ***което*** *ме посрещна, каза да седна на първия ред.*
Главно изречение:
Момичето каза
Подчинени изречения:
което ме посрещна
да седна на първия ред

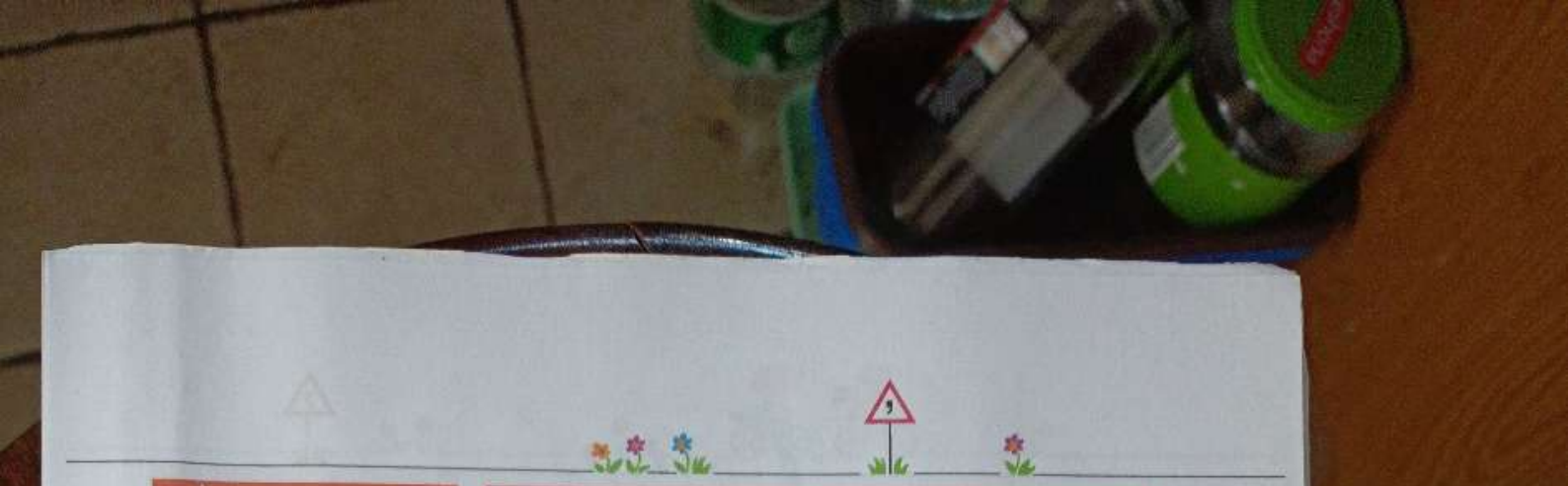

⚠

▶ Ако в едно изречение срещнете два или повече пъти съюза **и, пишете запетая**, пред второто и всяко следващо **и**:

▷ ако и двата съюза свързват еднородни части:
И *Влади, и Боби пеят хубаво.*

▷ ако и двата съюза свързват прости изречения в сложно съчинено:
И *пее хубаво,* ***и*** *свири на пиано.*

▶ **Не се пише запетая**, ако изпълнява функция, различна от функцията, която изпълнява предходният съюз **и**:
Влади ***и*** *Боби пеят хубаво* ***и*** *свирят на пиано.*

⚠

Главното и подчиненото изречение в сложното съставно **не се отделят със запетая**, ако **подчиненото е *след* главното** и е въведено:

▶ със **съюза *да***: *Видях мъжа* ***да*** *тича по улицата.*

▶ с някоя от **въпросителните думи**: *кой, какъв, чий, колко, как, кога, къде, защо, ли, дали: Съдът ще реши* ***каква*** *ще е глобата.*

▶ с **уточняваща дума пред съюзната връзка**: *само, точно, даже, дори, едва, чак, малко,* и др.: *Разбрахме новината* ***малко преди да*** *тръгнем.*

→

Когато ***се зазори, тръгнахме.***
(Простите изречения са свързани подчинително – със съюзната дума *когато* → изречението е сложно съставно.)
Когато *се зазори, тръгнахме.*

подчинено изречение — главно изречение

▷

▶ **Главното и подчиненото изречение** в сложното съставно изречение **се отделят със запетая**, когато:

▷ **подчиненото изречение** е ***пред*** **главното:**

Когато се видим, *ще говорим.*
Кой е решил задачата без грешка, *знаете ли?*
Да се видим у вас утре, *предлагам.*
Само ако си съгласен, *ще направя това.*

▷ **подчиненото изречение** е ***след*** **главното** и е въведено с някои от:

– **подчинителните съюзи** *че, ако, за да, без да, преди да, след като, макар че, макар да, въпреки че, при положение че, в случай че;*
– **относителните местоимения** или със съчетание от **относително местоимение и предлог**: *(в, на, пред, за, до, с) който, която, което, които, какъвто, каквато, каквото, каквито, чийто, чията, чието, чиито, колкото;*
– **местоименните наречия:** *когато, където, както, защото.*

Ще дойдат, ***макар че са уморени.***

▶ **Когато подчиненото изречение е *между* частите на главното:**

▷ **краят** на подчиненото изречение винаги се отделя със запетая;

▷ **началото** на подчиненото изречение се отделя със запетая **освен в случаите**, когато подчиненото изречение е въведено със **съюз *да*** или с **въпросителна дума**:

Желанието ми ***да летя с делтаплан,*** *не се сбъдна.*
Момчето, ***което те търсеше,*** *пак е тук.*

21

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Древните народи са ни оставили много археологически паметници, свързани с наблюдението на небесните тела. Един от най-известните паметници от древните времена е Стоунхендж, който е служил за следене на движението на Слънцето и Луната. Жреците от Древен Вавилон са оставили астрономически таблици, които показват, че те са познавали основните съзвездия от Зодиака. Систематизирайки своите наблюдения, жреците открили много закони за движението на планетите, Луната и Слънцето. Те дори можели да предсказват слънчевите затъмнения. В Древен Египет астрономията играе значителна роля в религиозните ритуали именно защото те се свързват с различни небесни явления.

Първоначалното схващане, че звездите се намират над плоската Земя, се променя, когато учените откриват, че небето се върти около нашата планета. През IV век пр. Хр. древногръцкият философ Платон анализира сложните движения на планетите по небето. Аристотел пък създава модел на система, в чийто център е Земята. Клавдий Птолемей разработва геоцентричната система, с която изчислява до съвършенство положенията на планетите по небесната сфера.

Тази система се поддържа чак до XVI век, когато полякът Николай Коперник предлага своята хелиоцентрична система, според която Земята и другите планети обикалят около Слънцето равномерно по окръжности в една и съща посока. Колкото по-близо се намира небесното тяло до Слънцето, толкова по-бързо се движи. Галилео Галилей е първият, който обръща внимание на звездите, разглеждайки ги не просто като светещи точки. Според него те са тела с различен блясък и се намират на различно разстояние.

Из интернет

1 Открийте в текста и запишете:

- просто изречение със съставно сказуемо;
- сложно съставно изречение с едно подчинено изречение;
- сложно съставно изречение с две подчинени изречения;
- сложно съчинено изречение.

Запомнете съюзите и съюзните думи – относителни местоимения и местоименни наречия, които са сигнали за начало на подчинено изречение!

Знае , **че** *го харесвам.*

Ще дойде

- **ако** *го поканят.*
- **за да** *се видим.*
- **без да** *го канят.*
- **преди да** *тръгнем.*
- **като** *се наспи.*
- **след като** *се наспи.*
- , **макар че** *е уморен.*
- **въпреки че** *е уморен.*
- **когато** *му кажем.*
- **където** *му кажем.*
- **както** *се разбрахме.*
- **колкото** *и да е зает.*

Беше ден

- **който** *не се забравя.*
- **за който** *още мисля.*
- , **в който** *стана чудо.*
- **какъвто** *не помня.*
- **чийто** *край промени всичко*

⚠

▶ **Запомнете – не се пише запетая** между две прости изречения, свързани със **съюз *да*** или с **въпросителни думи**!

Искам + *да му помогна.*

Не знам
+ ***кой*** *е поканен.*
+ ***чий*** *е ключът.*
+ ***къде*** *живеят.*
+ ***колко*** *са те.*

▶ Когато пред съюзите или пред относителните местоимения, които изискват отделяне със запетая, има **уточняваща дума – *само, тъкмо, точно, даже, дори, едва, именно, особено*** и др., **запетаята** пред подчиненото изречение **не се пише**:

Дойдох
+ *само за да те видя.*
+ *точно когато тръгваха.*
+ *тъкмо преди да заспят.*
+ *именно защото е тук.*
+ *едва след като чух това.*

2 В текста има едно просто изречение с обособено обстоятелствено пояснение и с еднородни части и едно просто изречение с обособено определение. Открийте ги и им направете синтактичен анализ.

3 Трансформирайте изреченията от задача 2 в сложни съставни изречения, като превърнете обособените части, употребени в тях, в подчинени изречения. Използвайте съответно съюзните думи *който* и *като*.

4 Запишете в таблица по модела подчинителните съюзи и въпросителните и относителните местоимения и местоименни наречия, употребени като съюзни думи, които откривате в текста.

Подчинителни съюзи	Съюзни думи

5 Обяснете пунктуацията на подчертаните изречения в текста.

6 Изберете един от учените астрономи, споменати в текста, и подгответе кратко писмено представяне на живота и научните му занимания. След като напишете текста си, проверете използвали ли сте в него сложни съставни изречения. Ако има такива, подчертайте главните изречения във всяко от тях и оградете съюзите и съюзните думи, които въвеждат подчинени изречения.

7 Препишете текста, като поставите изпуснатите запетаи. Обяснете пунктуацията на всяко от изреченията.

Докато ние учехме в класната стая децата заеха предишното ни място върху дървото. Оттам се мъчеха да надничат през прозореца за да научат и те нещо. Навън вали сняг вият вилици ръцете на децата премръзнаха. Те по цял ден си духаха на ръцете и пак не можеха да се стоплят...

Тъй изкарахме тогава учебната година и всички завършихме с отличие. Децата които през цялата година висяха отвън на дървото завършиха с двойки. Всички трябваше да повтарят класа.

По „Ние, врабчетата“,
Йордан Радичков

22 СЛОЖНО СМЕСЕНО ИЗРЕЧЕНИЕ

◁

▶ **Съчинителното свързване** е свързване между равностойни, смислово и граматично независими елементи. Съчинителна връзка се осъществява чрез съчинителните съюзи. Съчинителна е връзката между:

- ▷ еднородните части в простото изречение;
- ▷ равностойните прости изречения в сложното съчинено изречение.

▶ **Подчинителното свързване** е свързване между смислово и граматично неравностойни елементи: единият е главен, а другият е зависим, поясняващ главния. Подчинителна е връзката между:

- ▷ подлога и сказуемото, между определяемото и определенията към него, между сказуемото и допълненията в простото изречение;
- ▷ две изречения, едното от които пояснява част от другото в сложното съставно изречение.

▶ Сложните изречения се различават според **начина, по който са свързани** простите изречения в тях:

Сложно съчинено изречение	Сложно съставно изречение
Равностойни по функция и по смисъл съставящи прости изречения	*Едно главно и поне едно подчинено* изречение, което пояснява част от главното
Съчинителни връзки между съставящите прости изречения	*Подчинителни връзки* между съставящите прости изречения
Съчинителни съюзи между съставящите прости (или вместо тях – безсъюзно свързване)	*Подчинителни съюзи и съюзни думи* – въпросителни и относителни местоимения и местоименни наречия, между съставящите прости изречения
*Той влезе **и** поздрави.* *Тя закуси **и** тръгна.* *Той я видя, **засмя** се.*	*Той влезе, **без да** поздрави.* ***След като** закуси, тя тръгна.* *Той, **когато** я видя, се засмя.*

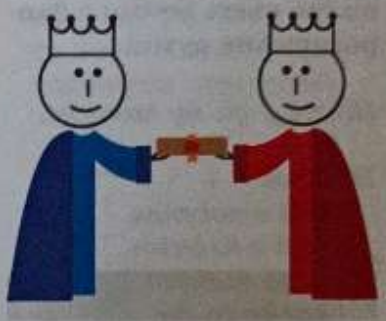

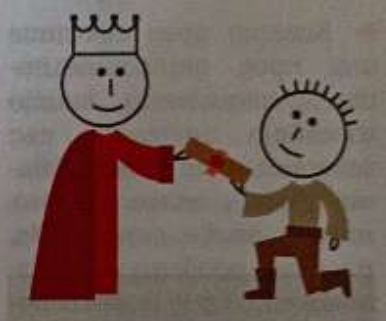

+

Езикът дава възможност да говорим за едно и също нещо с различни по вид изречения, които се наричат **синтактични синоними**. Сравнете:

След усилена подготовка спечелихме състезанието.
(просто изречение)

*Готвихме се усилено **и** спечелихме състезанието.*
(сложно съчинено изречение)

***Тъй като** се готвихме усилено, спечелихме състезанието.*
(сложно съставно изречение)

▶ **Не всяко изречение, което съдържа три или повече сказуеми, е сложно смесено.** Ако в сложното изречение има две или повече подчинени изречения, които не са свързани съчинително и пояснявят главното изречение по различен начин, цялото сложно изречение се определя като сложно съставно:

*Мария предупреди майка си, **която** чакаше в коридора, **че** ще дойде скоро.*

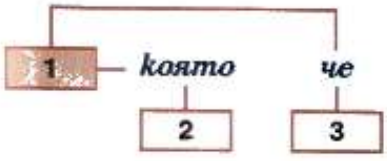

▶ В сложното съставно изречение е възможно да има последователно подчинени изречения:

*Трябва да ти говоря няколко часа, **за да** ти обясня всичко, **което** се случи с мене, **когато** за пръв път отидох сам на почивка.*

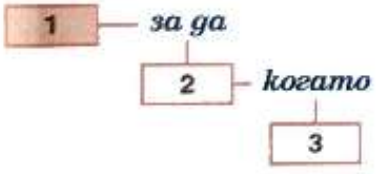

▶ **Сложно смесено изречение е сложно изречение, в което има:**

▷ **най-малко три съставящи прости** изречения;
▷ **поне една съчинителна и поне една подчинителна връзка** между простите изречения.

▶ Има **два основни начина за комбиниране** на съчинителните и подчинителните граматични връзки в сложно смесено изречение:

▷ **две от изреченията са свързани съчинително** и към едното от тях има подчинено:

*Тя влезе **и** затвори прозореца, през **който** се чуваше шумът от улицата.*
*Ще дойда на срещата, **но** ще закъснея, **защото** имам часове до късно.*

*Тя се усмихна, **когато** го видя, **и** му махна с ръка.*

▷ **две от изреченията са подчинени** и по един и същи начин пояснявят главното изречение, а помежду си са свързани съчинително:

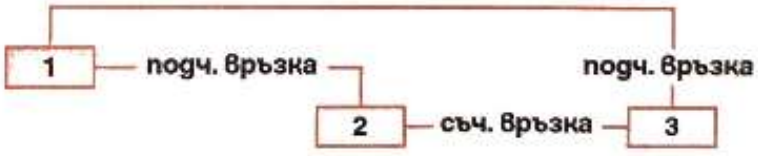

*Тя ни обясни, **че** не е написала домашното **и (че)** затова няма да дойде с нас.*

22

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 6.

Червеникавата светлина, очертаваща пътя пред нас, растеше и озаряваше хоризонта.

Сред каменистите лабиринти, които браздяха дъното на Атлантическия океан, капитан Немо вървеше без колебание. Той познаваше моя мрачен път. Често трябва да е минавал по него и не можеше да се изгуби. Приличаше ми на някакъв морски дух и когато вървеше пред мене, аз се възхищавах от високата му фигура, изрязана върху лъчистия фон на кръгозора.

Часът бе един след полунощ. Бяхме стигнали до първите подстъпи на планината. Но за да се изкачим по тях, трябваше да минем по тесни пътеки и да прекосим една гора от мъртви дървеса, вкаменени от действието на водата, над които тук-там се издигаха гигантски борове. Започнах да се катеря по скалите, прескачах падналите стволове, късах морските лиани, които се люшкаха от едно дърво до друго, и подплашвах рибите, които отскачаха от клон на клон. Усещах вече умора, но вървях след моя водач, който не се уморяваше...

Ние се изкачвахме по скалите, които се срутваха след нас с глух тътен на лавини и вдигаха облаци от пясък. Вдясно и вляво се откриваха широки поляни, които бяха сякаш разчистени от човешка ръка.

Капитан Немо продължаваше да се изкачва. Аз не исках да изоставам и вървях смело подире му. Някоя погрешна стъпка би била гибелна по тия тесни пътечки, прокарани по склоновете на пропасти, но аз вървях уверено, без да усещам страх. На някои места прескачах пукнатини, пред дълбочината на които бих отстъпил, ако бяха в някои ледници на земята. Вървях възхитен от хубостите на тия диви места и смело минавах по разклатени стволове, прехвърлени над бездни, без да поглеждам под нозете си.

Два часа след като бяхме излезли от „Наутилус", бяхме минали линията на дървесата и на стотина стъпки над главите ни се показа върхът на планината. Рибите бягаха на ята под краката ни също както птиии, изненадани между високите треви. Хиляди светли точки блестяха в тъмнината. Това бяха очите на гигантски раци, скрити в дупките си, на омари, които се изправяха като войници и раздвижваха пипалата си с металично тракане, на страшни октоподи, които преплитаха пипалата си – същински жив плет от змии.

По „Капитан Немо", Жул Верн

Потърсете информация за Атлантическия океан и напишете научен текст, в който да представите най-важните и любопитни факти за този океан. Открийте и анализирайте използваните от вас сложни съставни и сложни смесени изречения. Обяснете употребата им.

Словоредът в българското изречение позволява в някои случаи главните и поясняващите ги подчинени изречения да разменят местата си, без това да води до двусмисления и грешки. В писмен текст това обикновено води до промени в пунктуацията на сложното съставно и сложното смесено изречение.

Запомнете следните правила, които уреждат пунктуацията в някои по-особени случаи.

Ако в сложно съставно или в сложно смесено изречение ***един до друг*** се паднат **два съюза** (или съюзни думи):

- пунктуацията **пред първия** от тях се подчинява на **обичайните пунктуационни правила**;
- между двата **не се пише запетая**, ако единият или и двата са ***едносрични***;
- между двата се пише **запетая**, ако и двата са ***многосрични***. Сравнете:

*Влезе **и** излезе, **когато** я видя.*
*Влезе **и когато** я видя, излезе.*

*Влезе, **но** излезе, **когато** я видя.*
*Влезе, **но когато** я видя, излезе.*

*Излезе, **защото** се смути, **когато** я видя.*
*Излезе, **защото, когато** я видя, се смути.*

1 Докажете, че във втория абзац на текста им четири различни по вид изречения:

- номерирайте сказуемите във всяко от изреченията;
- оградете съюзите и съюзните думи, чрез които е осъществена връзката между съставящите прости в онези от изреченията, които са сложни;
- определете типа на свързването в сложните изречения – съчинително или подчинително.

2 Запишете сложните смесени изречения от текста, на които съответстват следните синтактични модели.

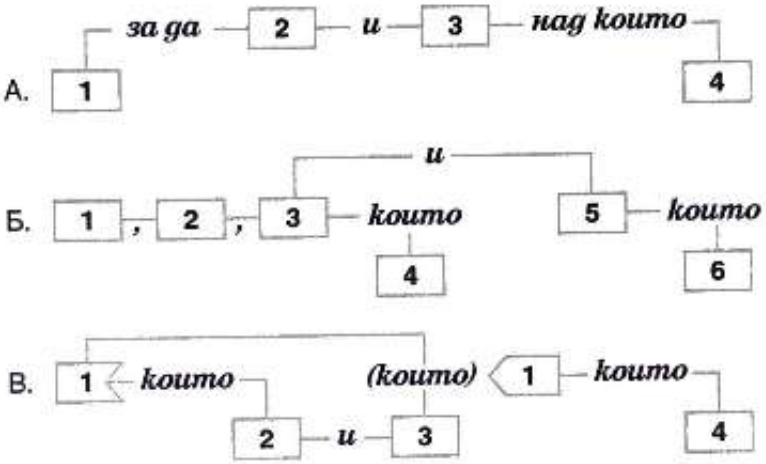

3 В текста са употребени изречения със съставни сказуеми. Запишете две такива изречения.

4 Направете синтактичен анализ на първото изречение от текста. Докажете, че то е сложно съчинено изречение. Трансформирайте го, като го превърнете в сложно смесено изречение. За целта превърнете обособената част в него в подчинено изречение.

5 Направете синтактичен анализ на подчертаното изречение от текста. Докажете, че то е сложно смесено. Трансформирайте го, като го превърнете в просто изречение с еднородни обособени части.

6 Действието, представено в откъса от романа на Жул Верн, се развива в подводен град. Опишете как вие си представяте един такъв град. След като напишете текста си, анализирайте какви по вид изречения сте използвали.

23 ПРЯКО, НЕПРЯКО И ПОЛУПРЯКО ПРЕДАВАНЕ НА ЧУЖДА РЕЧ

▷

► **В текста има различни начини за предаване на чужда (неавторова) реч.** Това са:

▷ **пряка реч;**
▷ **полупряка реч;**
▷ **непряка реч;**
▷ **цитат.**

► **Пряка реч** е ***диалогът*** **между героите** в художествени текстове:

– ***Аз си тръгвам*** – *промълви човечето.*
– ***Остани*** – *прошепна тя.*

► **Полупряка реч** са ***мислите*** **на герой от художествен текст**, представени като монолог или диалог с него самия:

Тя се тревожеше: „Какво ли ще стане сега!“...

► **Непряка реч** е ***преразказана чужда*** **реч** – пряка или непряка:

– Скоро ще стигнете до хижата по тази пътека – каза мъжът. (пряка реч) →
Мъжът каза, че скоро ще стигнем до хижата по тази пътека. (непряка реч)

Момчетата си мислеха: „Дали ще стигнем скоро до хижата по тази пътека?“. (полупряка реч) →
Момчетата си мислеха дали ще стигнат скоро до хижата по тази пътека. (непряка реч)

► **Цитат** е предаден дословно чужд текст в текста на говорещия (пишещия):

„Дадох всичко добро, каквото можах да дам, на отечеството. Малко бе, но толкова имах.“ *Тези думи на Иван Вазов може би най-точно представят личността на големия българин.*

► **В ученическите преразкази и съчинения техниките за предаване на чужда реч** са две:

▷ непряка реч;
▷ цитиране.

+

► При преобразуването на пряка и полупряка реч в преразказ или съчинение най-често се използват **сложни съставни изречения.**

► Основни глаголни времена при трансформирането на пряка и полупряка реч са **сегашно** и **минало свършено** в зависимост от дидактическата задача.

► При преобразуването на чужда реч е наложителна **съвместна употреба на глаголни времена и наклонения.**

► **Косвена реч** е синоним на непряка реч.

⚠

При преобразуването в непряка реч е необходимо да спазвате **правилата на съвременния книжовен език.** Това означава:

► **остарелите или диалектни думи и форми да се заменят** с книжовни: напр. *каза* вм. остарелите *рече* и *продума*, *внучето* вм. *унучето*, *намеря* вм. *найда*;

► да се следват **съвременните граматични правила**: напр. *няколко войници* вм. *няколко войника.*

▶ При цитиране цитатът се огражда в **кавички („“)**. Преди цитата има **двоеточие (:)** само ако цитатът е цяла завършена мисъл (изречение):
Странджата заявява: „Ах, сладка е смъртта за отечеството“.

▶ **Не се огражда в кавички** цитат от лирически текст, ако всеки стих е цитиран на отделен ред. Напр.:
Ботевият герой признава:
Но... стига ми тая награда
да каже нявга народът...

Разделете се на три екипа.

- Нека първият екип проучи маршрута на баба Илийца и историята на Черепишкия манастир и подготви презентация, която да представи пред класа.
- Нека вторият екип да изготви и представи характеристика на баба Илийца и на отец Евтимий чрез цитати от текста на III част от разказа „Една българка“.
- Нека третият екип да изработи и представи пред класа подробен преразказ на III част от разказа „Една българка“. Обмислете внимателно как да трансформирате пряката реч на героите в непряка, и използвайте като основно минало свършено време.

Прочетете откъсите от Вазовия разказ „Една българка“ и изпълнете задачи 1 – 5.

Първи откъс

...Тя си мислеше: „Да направя това добро... Клетнику! Какъв беше!... Беки и Бог се умилостиви и поживи детето. Света Богородичке, помогни ми само да стигна до манастира, Божичко, закрили го, българин е, тръгнало е за християнска вяра курбан да става.“

Втори откъс

– Да те вземат рогатите! Какво търсиш тука, Илийце? – попита наврано калугерът.

– Унучето болно, зле е... Дека е дядо игумен?

– В Берковица е. Защо ти е?

– Да му почете... Ами сега?... Почети му ти.

– И посред нощ?... Какво ще му правя аз, ако е болно? – бърбореше сърдито калугерът.

– Ти няма нищо да направиш, но Господ може всичко.

– Сега иди спи, утре... (...) Луда си ти, караш ни да отваряме манастира посред нощ, да влязат бунтаджиите, да ни дойдат турците, да изпати манастирът!

1 Коя от техниките за предаване на чужда реч е използвал авторът? Обосновете се, като се позовете на съответната дефиниция.

2 Думите *беки* и *курбан* в откъса са остарели. Ако се затруднявате да ги замените с думи от съвременния книжовен език, потърсете в Речник на българския език на БАН на http://ibl.bas.bg/rbe/.

3 Преразкажете откъсите в основно сегашно време, като преобразувате чуждата реч в непряка и замените остарелите думи с книжовна лексика.

4 Форми за какви наклонения открихте в откъсите? Запишете по два примера (изречения) за всяко от наклоненията, които открихте.

5 Открихте ли архаизми и диалектни думи в откъса? Запишете ги. Посочете техни синоними от днешния книжовен език. Направете справка в Речник на българския език на БАН на http://ibl.bas.bg/rbe/.

24 ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА ИЗРЕЧЕНИЕТО (ОБОБЩЕНИЕ)

Прочетете текста и изпълнете задачи 1 – 8.

Терминът *туризъм* произлиза от френската дума *tour* и в превод означава обиколка или разходка. Една от най-популярните дефиниции гласи, че туризмът е пътуване с цел възстановяване и почивка. Чрез такива пътувания можем да видим нови места. Можем да се запознаем с историята и културата на родната ни страна или на друга държава. Пътувайки по време на ваканцията си или в почивните дни, ние попадаме в нова среда. Така се откъсваме от всекидневието си. В това е дълбокият смисъл на туризма като дейност.

За да се реализира едно туристическо пътуване, трябва да се положат много усилия. Необходими са инвестиции, свързани с транспорта и с престоя на хората. Всички говорят, че българските планини са много красиви. Те обаче трябва да са достъпни за туристите. Трябва да има добри пътища, подходящи места за настаняване и хранене, качествено обслужване на територията на туристическите обекти и т.н. Поради факта, че много хора работят, за да осигурят всичко това, туризмът се е превърнал в стопански отрасъл и има голямо значение за икономиката на страната. Някои дори говорят за туристическа индустрия, която се е обособила, защото туристите имат нужда от различни услуги по време на своята почивка и очакват още по-добро обслужване.

Организираният туризъм в България датира от 1895 г., когато е основан Българският туристически съюз. Оттогава започва да се изгражда туристическата база в България. Изкачването на Черни връх през 1895 г., организирано от Алеко Константинов, е първата масова туристическа проява.

Из интернет

1 Запишете простите изречения от първия абзац и им направете синтактичен анализ. Кои и какви по вид са съставните сказуеми, употребени в три от тях?

▶ Чрез обособяване дадена част на простото изречение – най-често определение или обстоятелствено пояснение, се отделя от останалите негови части, за да се подчертае или изтъкне смисълът ѝ като особено важен.

▶ **Обособените части се отделят пунктуационно** в зависимост от мястото си в изречението.

▶ **Съчинително е свързването** между ***равностойни***, смислово и граматично независими елементи:
- ▷ **еднородните части** в простото изречение;
- ▷ **равностойните прости изречения** в сложно съчинено изречение.

▶ **Подчинително** е свързването между граматично и смислово ***неравностойни*** елементи: единият – главен, другият – зависим, поясняващ главния. Подчинителна е връзката между:
- ▷ **подлога и сказуемото**, между **определяемото и определенията** към него, между **сказуемото и допълненията** в простото изречение;
- ▷ **две изречения, едното от които пояснява част от другото** в сложното съставно изречение.

► **Сложно съставно е изречение**, съставено от прости изречения, между които има подчинителна връзка.

► **Сложното съставно изречение** съдържа:

- ▷ **само едно главно** изречение;
- ▷ **поне едно подчинено** изречение.

► **Главното изречение** е относително независимо и може да се употреби и самостоятелно.

► **Подчиненото изречение** е смислово и граматически зависимо от главното и пояснява някаква част от него.

► **Сложно смесено изречение** е сложно изречение, в което има:

- ▷ **най-малко три съставящи прости** изречения;
- ▷ **поне една съчинителна и поне една подчинителна връзка** между простите изречения.

Съставете списък на туристически обекти в района, в който живеете, и напишете кратък текст за всеки от обектите.

2 По-нататък в текста ще откриете още прости изречения със съставни сказуеми. Запишете ги и определете вида им.

3 Ако сте решили правилно задача 1, сигурно сте открили, че в едно от простите изречения в него има обособено обстоятелствено пояснение. Превърнете обособената част в подчинено изречение. Като подчинителна връзка използвайте думата *когато*.

4 Открийте в текста изреченията, в които са употребени обособени определения. Запишете ги, анализирайте ги и обяснете пунктуацията им.

5 Трансформирайте простите изречения, които записахте при изпълнението на задача 4, в сложни съставни изречения, като превърнете обособените определения в подчинени изречения. Обяснете пунктуацията.

6 Докажете, че в текста има сложни изречения от всички видове, като запишете по едно: сложно съчинено изречение; сложно съставно изречение; сложно смесено изречение.

7 Във втория абзац на текста има две сложни съставни изречения. Открийте ги, запишете ги и им направете синтактичен анализ.

8 Превърнете сложните съставни изречения, които открихте при изпълнението на задача 7, в прости изречения, като се опитате в максимална степен да запазите смисъла им. Направете синтактичен анализ с подчертаване на получените прости изречения.

9 Препишете текста, като поправите допуснатите правописни и пунктуационни грешки.

Египетски археолози откриха нова стъпаловидна пирамида на около 4600 години която предхожда Хеопсовата в Гиза с няколко десетилетия, съобщи египетската информационна агенция. Строежа е бил намерен в древното селище Едфу. Монументалната постройка е изградена от бетонни блокове окрепени с глина.

При разкопките е установено че в момента на построяването си пирамидата е била висока около 12 метра от които са оцелели само първите пет. Учените смятат че това е най-старата пирамида откривана някога и очакват резултатите от анализите.

IV КЛЮЧОВИ ПОНЯТИЯ

Съставно сказуемо – образува се от два глагола или от глагол и име.

Обособяване – отделяне на дадена част на простото изречение от останалите негови части, за да се подчертае или изтъкне смисълът ѝ като особено важен.

Сложно съставно изречение – сложно изречение, съставено от прости изречения, между които има подчинителна връзка.

Сложно смесено изречение е сложно изречение, в което има най-малко три съставящи прости изречения и поне една съчинителна и една подчинителна връзка между простите изречения.

ПРИЛОЖЕНИЕ

НАЙ-ВАЖНОТО В ТАБЛИЦИ

ДУМАТА И НЕЙНОТО ЗНАЧЕНИЕ

ЕДНОЗНАЧНИ	МНОГОЗНАЧНИ
кокиче – най-ранното пролетно цвете, бяло на цвят, което цъфти и в сняг.	*цвете* – 1. Тревисто или храстовидно растение, което има цвят като размножителен орган. *Пролетни цветя. Цветята са най-хубавият подарък.* 2. Цвят от такова растение заедно с част от стъблото. *Вера цветя. Бяло цвете.* 3. *Прен. Само ед.* Нещо хубаво, добро, качествено.

ВИДОВЕ	ЛЕКСИКАЛНО значение	ЗВУКОВ състав	Примери
СИНОНИМИ	сходно	различен	*хубав – красив*
АНТОНИМИ	противоположно	различен	*висок – нисък*
ОМОНИМИ	различно	еднакъв	*град* (населено място) – *град* (вид валеж)

ДУМИТЕ КАТО ЧАСТИ НА РЕЧТА

ЛИЧНИ	НЕЛИЧНИ	ПРОСТИ	СЛОЖНИ
Променят се по *лице*.	Не се променят по *лице*.	Съдържат *една* дума.	Съдържат *повече от една* дума.

ВРЕМЕ	ИЗЯВИТЕЛНИ ФОРМИ	ПРЕИЗКАЗНИ ФОРМИ *(най-често в 3 л.)*
СЕГАШНО	*пиша*	*пишел*
МИНАЛО СВЪРШЕНО	*писах*	*писал*
МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО	*пишех*	*пишел*
БЪДЕЩЕ	*ще пиша*	*щял да пише*
БЪДЕЩЕ В МИНАЛОТО	*щях да пиша*	*щял да пише*
МИНАЛО НЕОПРЕДЕЛЕНО	*писал съм*	*бил писал*
МИНАЛО ПРЕДВАРИТЕЛНО	*бях писал*	*бил писал*

Лице	УСЛОВНО НАКЛОНЕНИЕ	ПОВЕЛИТЕЛНО НАКЛОНЕНИЕ	
		Прости форми	Сложни форми
1 л.	*бих писал* *бихме писали*	–	*да* *нека* *нека да* → *пиша/пишем*
2 л.	*би писал* *бихте писали*	*пиши, пишете* *изпей, изпейте*	*да* *нека* *нека да* → *пишеш/пишем*
3 л.	*би чел* *биха чели*	–	*да* *нека* *нека да* → *пише/пишат*

НЕЛИЧНИ ГЛАГОЛНИ ФОРМИ (**ПРИЧАСТИЯ**)

СЕГАШНО ДЕЯТЕЛНО причастие	МИНАЛО СВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО причастие	МИНАЛО НЕСВЪРШЕНО ДЕЯТЕЛНО причастие	МИНАЛО СТРАДАТЕЛНО причастие	ДЕЕПРИЧАСТИЕ
Не изразяват *лице*, изразяват *време*.				Не изразява *лице* и *време*.
пишещ	*писал*	*пишел*	*писан, измит*	*пишейки*

ЛИЧНО	*аз, ти, той, тя, то, ние, вие, те*
ВЪЗВРАТНО ЛИЧНО	*себе си/се; себе си/си*
ПРИТЕЖАТЕЛНО	*мой, моя, мое, мои;* *твой, твоя, твое, твои;* *негов, негова, негово, негови;* *наш, наша, наше, наши;* *ваш, ваша, ваше, ваши;* *техен, тяхна, тяхно, техни/* *ми, ти, му, ѝ, му; ни, ви, им*
ВЪЗВРАТНО ПРИТЕЖАТЕЛНО	*своя, своя, свое, свои/си*
ПОКАЗАТЕЛНО	*този, тази, това, тези;* *онзи, онази, онова, онези;* *такъв, такава, такова, такива;* *онакъв, онакава, онакова, онакива;* *толкова*
ВЪПРОСИТЕЛНО	*кой, коя, кое, кои;* *чий, чия, чие, чии;* *какъв, каква, какво, какви*
ОТРИЦАТЕЛНО	*никой, никоя, никое, никои; нищо;* *никакъв, никаква, никакво, никакви;* *ничий, ничия, ничие, ничии;* *николко*
НЕОПРЕДЕЛИТЕЛНО	*някой, някоя, някое, някои; нещо;* *някакъв, някаква, някакво, някакви;* *нечий, нечия, нечие, нечии;* *няколко*
ОБОБЩИТЕЛНО	*всеки, всяка, всяко, всички; всичко;* *всякъв, всякаква, всякакво, всякакви*
ОТНОСИТЕЛНО	*който, която, което, които;* *чийто, чията, чието, чиито;* *какъвто, каквато, каквото, каквито* *колкото*

ИЗРЕЧЕНИЕТО И НЕГОВИЯТ СТРОЕЖ

ОПРЕДЕЛЕНИЕТО – **съгласувано, несъгласувано** или **приложено (приложение)**, заедно със съществителното име, което пояснява, може да заеме позициите на подлог, допълнение или обстоятелствено пояснение.

Еднородни ПОДЛОЗИ	Еднородни ДОПЪЛНЕНИЯ	Еднородни ОБСТОЯТЕЛСТВЕНИ ПОЯСНЕНИЯ	Еднородни ОПРЕДЕЛЕНИЯ
Мъжът *и* ***жената*** *станаха.*	*Срещнах* ***мъжа*** *и* ***жената.*** *Говорят* ***за мъжа*** *и* ***жената.***	*Те станаха* ***бързо*** *и* ***отривисто.*** *Криеше се ту* ***зад вратата,*** *ту* ***зад завесата.***	*В стаята влезе* ***млад*** *и* ***силен*** *човек.*

ПРОСТО ГЛАГОЛНО сказуемо		**СЪСТАВНО** сказуемо					
		ГЛАГОЛНО			ИМЕННО		
Проста глаголна форма	Сложна глаголна форма	специален глагол + ***да*** + който и да е глагол			спомагателен глагол + име или именно словосъчетание		
Момчето ***идва.*** *Яна* ***влезе.*** *Всички* ***пеят.*** *Аз* ***играех.***	*Момчето* ***е дошло.*** *Яна* ***беше влязла.*** *Всички* ***ще пеят.*** *Аз* ***щях да играя.***	*Започва* *Продължава* *Спира* *Може* *Трябва*	*да пее.*	*Тя*	*е* *стана* *ще бъде* *изглежда* *се оказа*	*висока.*	

Обособено ОПРЕДЕЛЕНИЕ	Обособено ПРИЛОЖЕНИЕ	Обособено ОБСТОЯТЕЛСТВЕНО ПОЯСНЕНИЕ
Словосъчетание, главната дума в което е прилагателно име или причастие.	Словосъчетание, главната дума в което е съществително име.	Словосъчетание с деепричастие или такова, което конкретизира друго обстоятелствено пояснение от същия вид.
Славеят, ***кацнал на прозореца****, запя.*	*Писателят,* ***автор на този роман****, е наш гост.*	*Той вървеше,* ***пейки бодро****. Долу,* ***в приземието****, има баня.*

СЛОЖНО СЪЧИНЕНО изречение	СЛОЖНО СЪСТАВНО изречение	СЛОЖНО СМЕСЕНО изречение
Съдържа най-малко 2 прости.	Съдържа най-малко 2 прости.	Съдържа най-малко 3 прости.
Съставящите прости изречения са свързани съчинително – безсъюзно или с някой от съюзите *и, но, а, или, ту – ту, нито – нито, дали – или, ли – или.*	Съставящите прости изречения са свързани подчинително – с някой от съюзите или съюзните думи *че, да, ако, къде, кога, как, защо, колко, чий, какъв, който, какъвто, чийто, колкото.*	Съдържа поне една съчинителна и една подчинителна връзка между съставящите прости изречения.

Весела Михайлова • Йовка Тишева • Руска Станчева • Борислав Борисов

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

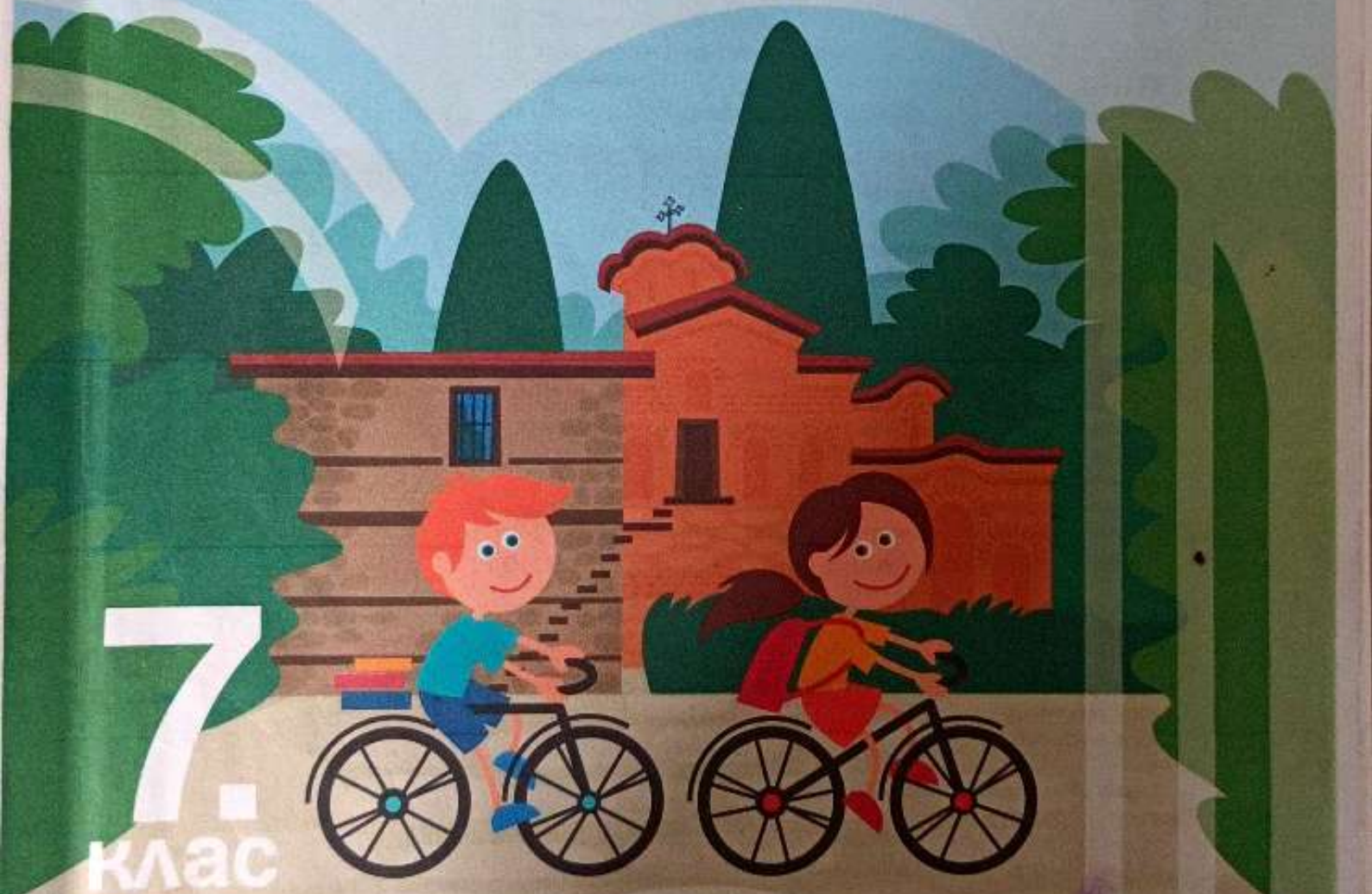

7. клас

ПРОСВЕТА
ОСНОВАНО 1945